BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be ISSUED
out of the Library
without Special Permission

BHARADWAJ VIDYA BHAVAN LIBRARY
S. N. ....

चौखम्बा-संस्कृत-ग्रन्थमाला ।
(ग्रन्थसंख्या २४)

ब्रह्मसूत्रवृत्तिः ।

मरीचिका

श्रीव्रजनाथभट्टकृता
श्रीमदाचार्यश्रीवल्लभाधीश्वरशुद्धाद्वैतसंप्रदाय विदुषा
श्रीरत्नगोपालभट्टेन संशोधिता ।

काश्याम् ।
विद्याविलास—नाम्नि यन्त्रालये, हरिदासगुप्तेन
मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

सन् १९०५
वैक्रमसम्बत् १९६२

शुभम्.

BHARTIYA VIDYA BHAVAN
S N
LIBRARY.

श्रीकृष्णाय नमः ।

ब्रह्मसूत्रवृत्तिः

मरीचिका

श्रीव्रजनाथभट्टकृता

नत्वा श्रीवल्लभाचार्यपादपद्मयुगं सदा ॥
तदीयभाष्यमार्गेण व्याससूत्रार्थं ईर्यते ॥ १ ॥

अथ वेदान्तानां विचार आरम्भणीयो न वेति विशये साङ्गवेदाध्ययनादेवार्थनिश्चयेन विचारे विशेषाभावाद् वेदान्तवाक्यार्थज्ञानादेव ब्रह्मज्ञानस्यापि सम्भवाद् विरुद्धवाक्यानामपि सर्वभवनसमर्थे ब्रह्मणि विरोधाभावेन निर्धारसम्भवादनारम्भणीय एव विचार इति प्राप्ते, उच्यते । सन्देहवारणार्थं विचार अवश्यकः । अत एव भगवान् व्यासस्तत्कर्तव्यत्वं प्रतिजानीते ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

अथशब्दोऽधिकारार्थः । जिज्ञासापदं विचारार्थकम् । यस्मात् कर्मादिभ्यो ब्रह्मज्ञानमेव पुरुषार्थसाधकम् अतस्तज्ज्ञानाय विचारोऽधिक्रियत इति सूत्रार्थः । विचारस्य वेदान्तविषयकत्वात् त्रैवर्णिक एवाधिकारी । ब्रह्मण इति शेषषष्ठीसमासाद् ब्रह्मसम्बन्धि सर्वं विचार्यमिति सिद्धम् ॥ १ ॥

तद्ब्रह्म जगत्कर्तृ, आहोस्विदकर्तृ इति सदेहे फलवाक्ये सत्यं ज्ञानमित्येवोक्तत्वात्, तस्माद्वा एतस्मादात्मन , यतो वा इमानि भूतानित्यादिवाक्येष्वपवादार्थमारोपेणापि कर्तृत्वकथनसम्भवादकर्तृ इति प्राप्ते उच्यते ।

जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् ॥ २ ॥

जन्म आद्यस्य आकाशस्य यतः, ब्रह्मणो विचार्यत्वात्तद् ब्रह्मेत्यायाति । तस्माद्वा इति श्रुतिसिद्धमाकाशस्य प्रथमकार्यत्वम् । एतेन यतो वा इमानीत्यादिश्रुत्युक्ताः सर्व एव सृष्टिप्रकाराः सूचिताः । कुतः शास्त्रयोनित्वात् । शास्त्रोक्तकारणत्वादित्यर्थः । वेदरूपशास्त्रस्य परमाप्तत्वेन अणुमात्रमप्यन्यथाकथनासम्भवात् कर्तृत्वादिधर्माणां ब्रह्मणि विरोधाभावेन तत्कथनस्यापवादार्थत्वेन वक्तुमयुक्तत्वात् सर्वज्ञं सर्वशक्तिमत् सर्वकर्तृ ब्रह्मेति सिद्धम् ॥ २ ॥

तद् ब्रह्म समवायिकारण निमित्तं चेति संशये, यतो वा इमानीत्यत्र पञ्चमीश्रवणात् समवायित्वस्य क्वाप्यश्रवणान्निमित्तमेवेति प्राप्ते, उच्यते ।

तत्तु समन्वयात् ॥ ३ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । तद् ब्रह्मैव समवायिकारणं, *कुतः समन्वयात्, अस्तिभातिप्रियत्वेन* सच्चिदानन्दरूपेण सम्यगनुवृत्तत्वात् ।अतः, स आत्मानं स्वयमकुरुतेतिश्रुतेर्ब्रह्मण एव समवायित्वम् । निमित्तत्वन्तु सर्ववादिसम्मतमस्त्येव । एवं ब्रह्मजिज्ञासां प्रथमसूत्रेण प्रतिज्ञाय किंलक्षणकं ब्रह्मेत्याकाङ्क्षायां जन्मादिसूत्रद्वयेन वेदप्रमाणकं जगत्कर्तृ समवायि चेत्युक्तम् । एवं त्रिसूत्र्या जिज्ञासालक्षणविचारस्य कर्तव्यता सिद्धा ॥ ३ ॥

तत्र ब्रह्मणि चतुर्धा विचारः । स्वरूपसाधनफलप्रतिपादकवेदान्तवाक्यैस्त्रिविधैर्मतान्तरनिराकरणेन च । तत्र स्वरूपविचारानन्तरं मतान्तरनिराकरणं विना साधनफलयोर्निरूपयितुमशक्यत्वात् क्रमेणैतच्चतुष्टयमध्यायचतुष्टयेन निरूप्यते । अतः प्रथमेऽध्याये स्वरूपवाक्यानां विचारः । तानि पुनः सन्दिग्धासन्दिग्धभेदाद् द्विविधानि । तत्र निःसन्दिग्धानामविचार्यत्वात् सन्दिग्धानां कार्यप्रतिपादकान्तर्यामिप्रतिपादकोपास्यस्वरूपप्रतिपादकप्रकीर्णकभेदेन चतुर्विधत्वात् प्रत्येकं क्रमेण चरणचतुष्टयेन प्रतिपाद्यन्ते । तत्र प्रथमपादस्य कार्यप्रतिपादकवाक्यनिर्णायकत्वात् सच्चिदानन्दरूपेणाऽऽकाशवायुतेजोवाक्यानि षड्विधान्यपि निर्णीयन्ते । अन्यत्रान्यवाचकान्यपि वेदान्तेषु भगवद्वाचकानीति । तत्र लक्षणविचार एव सद्रूपाणां बाधकता-

या निर्णीतत्वाच्चिद्रूपस्य ज्ञानप्रधानस्य निर्णयार्थं ज्ञानस्य सप्तद्वारत्वात् सप्तभिः सूत्रैरीक्षत्यधिकरणमारभ्यते । तत्र ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेन सर्वप्रमाणाविषयत्वाद्, यतो वाच इति श्रुतेश्च विचारः कर्तुं न शक्यते, उत विरोधपरिहारेण कर्तुं शक्यत इति संशये ब्रह्मणः सर्वव्यवहारातीतत्वाद्विचारानर्हतेत्याशङ्क्याह ।

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ४ ॥

न विद्यते शब्दो यत्रेत्यशब्दं सर्ववेदान्ताद्यप्रतिपाद्यं ब्रह्म न भवति । कुतः? ईक्षतेः । तदैक्षतेत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मण ईक्षाप्रतिपादनात् । एवञ्च सर्वव्यवहारातीतोऽपि लोकसृष्टिद्वारा व्यवहार्यो भविष्यामीतीच्छयेक्षणाद् विचारविषय इति सर्वं सुस्थम ॥ ४ ॥

ननु यतो वा इमानि, निष्कलं निष्क्रियमित्यादिश्रुतेर्ब्रह्मणः कर्तृत्वमकर्तृत्वं च प्रतीयते । ततो विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वकल्पनापेक्षया लौकिककर्तृत्वादेर्बाध उचितः । ईक्षत्यादिकं तु प्रकृतिगुणसम्बन्धाद्भविष्यतीत्याशङ्क्य परिहरति ।

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ५ ॥

ईक्षत्यादियुक्तः परमात्मा गौणः प्रकृतिगुणसत्त्वसम्बन्धवानिति चेन्न, कुतः आत्मशब्दात् । आत्मा वा इदमेक एवेत्युपक्रम्य, स ऐक्षतेत्युक्तम् । आत्मशब्दः पुनः सर्वेषु वेदान्तेषु निर्गुणपरब्रह्मवाचकत्वेनैव सिद्धः । तद्वाच्यस्यैव जगत्कर्तृत्वमत्रोच्यते । अन्यतरबाधपक्षस्तु न युक्तः । तथा सति सगुणस्य कर्तृत्वापत्तौ ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यं भज्येत । अतः स्वतःप्रमाणमूलश्रुतिबलात् सर्वभवनसामर्थ्यं विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वं च ब्रह्मणि मन्तव्यम् ॥ ५ ॥

नन्वात्मशब्दोऽपि यज्ञदत्तो ममात्मेतिवदुपचारादस्त्वित्याशङ्क्य परिहरति ।

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ६ ॥

तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्युपक्रम्य, यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयं गतो भवतीति । लौकिकधर्मरहिते ब्रह्मणि जगत्कर्तरि परिनिष्ठितो मु-

को भवतीत्यर्थः । यदि जगत्कर्ता गौणः स्यात्तन्निष्ठस्य संसार एव स्यान्न मोक्षः ॥ ६ ॥

हेत्वन्तरमाह ।

हेयत्वावचनाच्च ॥ ७ ॥

यदि जगत्कर्ता सगुणः स्यात् तदा वेदान्तेषु साधनोपदेशप्रसङ्गे हेयत्वेन पशुपुत्रादिवदुपदिष्टः स्यान्नत्वेवम् । अत ईक्षत्यादयो न सगुणधर्माः । पूर्वोक्तानामीक्षतिहेतुसाधकत्वबोधनार्थं चकारः ॥७॥

सृष्टिवाक्यानामीक्षतिहेतूनां भगवत्परत्वमुक्त्वा प्रलयवाक्यानां तत्परत्वमाह ।

स्वाप्ययात् ॥ ८ ॥

ब्रह्मणो न व्यवहारातीतत्वं, कुतः ? यत्रैतत्पुरुषः स्वपितीति श्रुत्या स्वस्मिन् ब्रह्मणि जीवस्याप्ययात् लयप्रतिपादनादित्यर्थः ॥८॥

सुषुप्तिवाक्यानां ब्रह्मपरत्वमुपपाद्य मुक्तिवाक्यानामाह ।

गतिसामान्यात् ॥ ९ ॥

गतौ मोक्षे सामान्यात् । समानस्य भावः सामान्यम् । यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनमित्यादिश्रुत्या सर्वस्य शुद्धब्रह्मसाम्यप्रतिपादनादित्यर्थः ॥ ९ ॥

किञ्च ।

श्रुतत्वाच्च ॥ १० ॥

पूर्णमद इति, सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति च श्रुत्या निःसन्दिग्धं ब्रह्मणः सर्वकार्यत्वं प्रतिपादितमतो ब्रह्मणः सर्वत्र प्रतिपाद्यमानत्वादन्यद्वयवादानवकाश इति सिद्धम् । अधिकरणपूर्णत्वबोधकश्चकारः ॥ १० ॥

एवं चिद्रूपस्य कारणत्वनिरूपणेन तत्प्रतिपादकश्रुतीनां ब्रह्मपरत्वं निरूप्य, आनन्दरूपस्य कारणत्वनिरूपणेन तत्प्रतिपादकवाक्यानां ब्रह्मपरत्वं निरूप्यते, आनन्दमयाद्यष्टभिः सूत्रैः । षडिन्द्रियघरूपद्वयानन्दभेदेन आनन्दस्याष्टविधत्वात् । तत्र तैत्तिरीयशाखा-

LIBR

यां ब्रह्मभृगुप्रपाठकद्वये श्रुतस्य मयट्प्रत्ययान्तस्यानन्दमयपदस्याब्रह्मवाचकत्वे सम्पूर्णप्रपाठकस्य ब्रह्मपरत्व न स्यादिति तन्निराकरणार्थमधिकरणारम्भः। तत्राब्रह्मान्नमयादितुल्यवचनात् प्रियमेव शिर इत्यादिना सुखवाचकशब्दानामेवोक्तत्वादब्रह्मपरत्वमुत आनन्दस्य जगत्कारणत्वेन ब्रह्मत्वप्रतिपादनार्थत्वात् फलत्वेनोपपादनार्थत्वात् प्रपाठकस्य तस्याब्रह्मत्वे प्रपाठकवैयर्थ्यापत्तेरानन्दमयपदस्य ब्रह्मपरत्वमेवेति संशये, अन्नमयादिषु विकारार्थकमयट्प्रत्ययदर्शनात् तत्प्रायपाठादानन्दमयस्यापि न ब्रह्मपरत्वमिति प्राप्ते, उच्यते।

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ ११ ॥

आनन्दमयशब्दवाच्यः परमात्मा, नान्यः। कुतः अभ्यासात्। अभ्यसनं पुनः पुनः कीर्तनं तस्मात्। यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्, एष ह्येवानन्दयातीत्यादिष्वभ्यर्हितत्वेन फलत्वसूचकेनाभ्यासेन आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वं सूच्यते ॥ ११ ॥

ननु लोके मयटो विकारार्थकत्वदर्शनादानन्दमयपदस्य न ब्रह्मपरत्वमित्याशङ्क्य परिहरति।

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १२ ॥

विकारवाची शब्दो मयट्प्रत्ययो यस्मिंस्तद्विकारशब्दम् आनन्दमयपदं तस्माद् ब्रह्मवाचक तन्न भवति, ब्रह्मणोऽविकारात्मकत्वादिति चेन्नात्र विकारे मयट्, किन्तु प्राचुर्यमतति प्राप्नोतीति प्राचुर्यात्। विकारार्थकमयटो, द्व्यचश्छन्दसीतिनियमेन वेदे द्व्यज्व्यतिरिक्तस्थले विधानाभावात्तत्प्रकृतवचनेऽत्र मयडित्यर्थः। प्राचुर्येण प्रस्तुतं वचनं तत्प्रकृतवचन तस्मिन् मयडित्युक्त्याऽऽनन्दस्यात्र, को ह्येवान्यादित्यादिना स्तुतत्वेन तदर्थकोऽत्र मयडितिभावः ॥ १२ ॥

शब्दबलविचारेण मयटो विकारार्थकत्वं निवार्यार्थबलविचारेणापि तदर्थकत्वं निराकरोति।

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १३ ॥

एष ह्येवानन्दयातीति श्रुत्या तस्यानन्दमयस्यान्यानन्दं प्रति हेतुत्वेन व्यपदेशादित्यर्थः। एतस्यापि विकृतत्वेऽस्यापि सत्कारणत्वा-

द्न्यनिषेधपूर्वकमेतस्यैव कारणत्वप्रतिपादकं वाक्यं व्यर्थं स्यादिति भावः । अतो नाऽऽनन्दमयशब्दो विकारार्थकः ॥ १३ ॥

नन्वन्नमयादिवदुपासनापरत्वेनापि श्रुत्युपपत्तेः पक्षपुच्छादित्वेन मोदप्रमोदादीनामुक्तत्वाच्च ब्रह्मत्वेन सामान्यतः साधितमप्यावश्यकोपपत्त्यभावाच्च ब्रह्मपरत्वमित्याशङ्क्याह ।

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १४ ॥

सत्यं ज्ञानमित्यारभ्य ब्रह्मणा विपश्चितेत्यन्तो मन्त्रः । मन्त्रेणाभिधया मुख्यया वृत्त्या, प्रतिपाद्यं मान्त्रवर्णिकम् । तत्र, सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेत्यनेन ब्रह्मणा सह नानाविधकामाशनात्मकसायुज्यरूपफलस्यैव मुख्यतया कथनात् तस्य ब्रह्मण एव आनन्दमयत्वेन सर्वकर्तृत्वेन सर्वान्तरत्वेन परमफलत्वेन सर्वस्मिन् प्रपाठके उपपादनं गम्यते । अत आवश्यकोपपत्तिसद्भावादानन्दमयः परमात्मैवेति सिद्धम् । चकारो विधिमुखविचारेणाधिकरणसम्पूर्णत्वबोधकः ॥ १४ ॥

निषेधमुखेनेदमेव पुनश्चतुःसूत्र्या विचार्यते दार्ढ्याय ।

ननु ब्रह्मणा सह फलभोक्तृत्वाज्जीव एवानन्दमयोऽस्त्वित्याशङ्क्य परिहरति ।

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १५ ॥

इतरो जीव आनन्दमयो न भवतीत्यर्थः । कुतः ? अनुपपत्तेः आनन्दमयस्य जगत्कर्तृत्वेनाप्रोक्तेस्तस्य च जगद्व्यापारवर्जमित्यनेन जीवे निषिध्यमानत्वान्नानन्दमयो जीवः ॥ १५ ॥

अत्रैव हेत्वन्तरमाह ।

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १६ ॥

रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवतीति, एष ह्येवानन्दयातीति जीवानन्दयोर्भेदेन व्यपदेशाच्च नानन्दमयो जीवः ॥ १६ ॥

नन्वानन्दमयस्य जगत्कारणत्वेन निरूपणान्मतान्तरे प्रकृतेरपि जगत्कारणत्वोक्तेः प्रकृतिरेवानन्दमयशब्दार्थो भवत्वित्याशङ्क्य परिहरति ।

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १७ ॥

आनन्दमयनिरूपणानन्तरं, सोऽकामयतेतिश्रुतत्वाज्जडायाः प्रकृतेः कामनासम्भवात्, चकारात् स तपोऽतप्यतेतिश्रुत्युक्ततपसोऽप्यसम्भवात् प्रकृतेरपेक्षा नास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

हेत्वन्तरमाह ।

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १८ ॥

अस्मिन्नानन्दमयेऽस्य जीवस्य च आनन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीति श्रुत्या तेन रूपेण योगं शास्ति फलत्वेन कथयति । नहि जीवस्य, जडापत्तिर्युक्ता । अत आनन्दमयशब्दवाच्यो न जीवो, नापि जडः, किन्तु ब्रह्मैवेति सिद्धम् ॥ १८॥

अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यत इत्यादि श्रूयते । तत्र त्रेधा संशयः सम्भवति । किमधिष्ठातृदेवताशरीरमाहोस्विद् ब्रह्मणः शरीरमुत परब्रह्मैवेति । तत्र हिरण्मयशब्दस्य सुवर्णविकारवाचित्वात् । केशनखादीनां शरीरधर्माणां प्रतीयमानत्वाद् दृश्यत इति चाक्षुषत्वोक्तेरिन्द्रियवत्त्वश्रवणाच्च सूर्यमण्डलस्थोऽधिकारी जीव एव कश्चिदुपासनार्थमवोक्त इति ज्ञायते । अथोच्यते, सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इत्यपहतपाप्मत्वादिश्रवणान्न जीव इति तर्हि ब्रह्मण एव कार्यविशेषार्थं परिगृहीतो देहोऽस्त्वेतद्वाक्यप्रतिपाद्य इति प्राप्ते, उच्यते ।

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ १९ ॥

अन्तर्दृश्यमानः परमात्मैव । कुतः? तद्धर्मोपदेशात् । अपहतपाप्मत्वरूपब्रह्मणोऽसाधारणधर्मोपदेशात् । वेदान्तेषु तत्तत्प्रकरणे एकोऽप्यसाधारणो ब्रह्मधर्मो विद्यमानः शिष्टान् साधारणत्वेन सन्दिग्धान् धर्मांस्तद्धर्मत्वेनैव निश्चिनोतीति मर्यादा । ब्रह्मणः शरीरमिति पक्षस्त्वसङ्गतः । सर्वकरणे स्वतः समर्थस्य ब्रह्मणः का वानुपपत्तिर्येन स्वस्यापि शरीरं कल्पयेत् । आनन्दस्वरूपमेव लीलार्थं शरीरधर्मयुक्तं भासते । इच्छया तच्चाक्षुषमपि भवति । हि-

रणमयशब्दस्यानन्दवाचकत्वान्मयटः प्राचुर्यार्थकत्वात्। परब्रह्मैवात्र प्रतिपाद्यम् ॥ १९ ॥

हेत्वन्तरमाह।

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २० ॥

अन्तर्यामिब्राह्मणे य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तर इत्यादिश्रुत्या आधिदैविकस्य सूर्यमण्डलतदभिमानिभ्यां भेदेन निर्देशात् सूर्यमण्डलस्थः परमात्मैवास्मिन् वाक्ये प्रतिपाद्य इति सिद्धम् ॥ २० ॥

अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाचेत्यादि श्रूयते। तत्रास्य प्रकरणस्य सन्दिग्धत्वाद् भूताऽऽकाशः प्रतिपाद्यते, ब्रह्म वेति संशये, आकाशशब्दस्य भूताकाशे निरूढत्वात् स एव प्रतिपाद्य इति प्राप्ते, उच्यते।

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २१ ॥

आकाशशब्दवाच्यः परमात्मैव, कुतः? तल्लिङ्गात् सर्वगतित्वादिब्रह्मलिङ्गानामस्मिन् प्रकरणे प्रतिपादनात् सर्वजगत्कारणत्वादिधर्माणां भूताऽऽकाशेऽसम्भवाद् रूढिं बाधित्वा लिङ्गवशादाकाशशब्दस्य ब्रह्मपरत्वं, ब्रह्मणः सर्वशब्दवाच्यत्वान्न लक्षणा। तस्मादत्राकाशशब्दो ब्रह्मपर इति सिद्धम् ॥ २१ ॥

प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्तेत्युपक्रम्य श्रूयते, कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि, भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते इत्यादि। तत्रासन्यः प्राणो ब्रह्म वेति संशये मुख्यप्राणेऽपि स्वापादौ सर्वभूतसंवेशनस्य, यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येतीत्यादिश्रुत्योपपादनात्। यथा प्राणविद्यायां न ब्रह्मपरत्वमेवमस्यापि वाक्यस्येति विशेषाशङ्काकाङ्क्षायां पूर्वोक्तन्यायमतिदिशति।

अत एव प्राणः ॥ २२ ॥

अस्मिन्नपि प्रकरणे भूयसां ब्रह्मलिङ्गानां श्रवणात् प्राणशब्दवाच्यं ब्रह्मैवेति सिद्धम् ॥ २२ ॥

अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु

सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु, इदं तावद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिरिति श्रूयते । तत्र ज्योतिःशब्दवाच्यं प्राकृतं ज्योतिर्ब्रह्मवेति संशये, अत्रासाधारणब्रह्मधर्माऽभावात् प्राकृतं ज्योतिरेव वाच्यमिति प्राप्ते, उच्यते ।

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २३ ॥

अत्र ज्योतिःशब्दवाच्यं ब्रह्मैव, कुतः? चतुष्पाद्ब्रह्मनिरूपणे ज्योतिषश्चतुर्थचरणत्वेनाभिधानात् । अतः पादानां ब्रह्मधर्मत्वाज्ज्योतिषो ब्रह्मत्वम् ॥ २३ ॥

ननु नात्र चतुष्पाद् ब्रह्म निरूप्यते । किन्तु गायत्री वा इदं सर्वमित्युपक्रमाद्गायत्रीछन्दः । ब्रह्मशब्दोऽपि तस्यैव प्रकृतत्वात्तत्पर एवेति छन्दस एव पादाभिधानान्नात्र ब्रह्मधर्माः पादा इत्याशङ्क्य समाधत्ते ।

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथाचेतोऽर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम् ॥ २४ ॥

नैष दोषः । तथाचेतोऽर्पणनिगदात् । गायत्री वा इदं सर्वं यदिदं किञ्चेति गायत्रीद्वारा ब्रह्मणि चेतसोऽर्पणं निगद्यते । वर्णसमाम्नायरूपगायत्र्याः सर्वत्वमुपचारं विना न सम्भवतीति तद्द्वारा तत्प्रतिपाद्यब्रह्मणि बुद्धिप्रवेशार्थं तथा निरूपणम् । कस्मादेवं प्रतिपाद्यत इत्याशङ्क्याह । तथा हि दर्शनम् । तथा तेनैव प्रकारेण दर्शनं ज्ञानं भवति । स्थूला बुद्धिर्नाहत्यैव ब्रह्मणि प्रविशेदिति, हि युक्तम् । लोके दृष्टं सूचीसूत्रादौ, स्वतो यन्न प्रविशति, तदुपायेन प्रवेश्यत इति ॥ २४ ॥

किञ्च ।

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २५ ॥

भूतादयो भूतपृथिवीशरीरहृदयानि चत्वारि पादा व्यपदिश्यन्ते । नह्येतानि गायत्र्याः पादा भवितुमर्हन्ति । ब्रह्मणस्तूपपद्यन्ते । यावद् ब्रह्मपरत्वेन मुख्यमुपपद्यते, न तावद्गौणं कल्पनीयमिति ।

गायत्रीशब्दस्यार्थाः पादा न भवन्तीति चकारार्थः । अतः पादानां ब्रह्मधर्मत्वम् ॥ २५ ॥

ननु त्रिपादस्याऽमृतं दिवीति सप्तम्याऽऽधारत्वं प्रतिपाद्यते । अतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यत इत्यत्र पञ्चम्याऽनाधारत्वं प्रतिपाद्यत इत्युपदेशभेदात् पूर्वोक्तपरामर्शाभावान्न ज्योतिषो ब्रह्मत्वमित्याशङ्क्य परिहरति :

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २६ ॥

नैष दोषः । उभयस्मिन्नप्यविरोधात् । मन्त्रे द्विधैवोक्तम्, अस्मिन् वाक्ये सर्वत्रोच्यते । सर्वत्र विद्यमानस्य दिवि विद्यमानत्वं, न विरुध्यते । अतः परमित्यत्राऽतः शब्देन न तत्राविद्यमानत्वं, किन्तु ततोऽप्यन्यत्र सत्त्वं बोध्यते । तस्मात् सप्तमीपञ्चमीनिर्देशौ न विरुद्धौ ॥ २६ ॥

कौषीतकिब्राह्मणोपनिषदि इन्द्रप्रतर्दनसंवादे इन्द्रेण प्रतर्दनाय वरदाने, मामेव विजानीह्येतदेवाहं मनुष्याय हिततमं मन्य इत्युपक्रम्य त्वाष्ट्रवधादिनाऽऽत्मानं प्रशस्य स्वोपासनायाः पापाभावं फलत्वेन प्रतिपाद्य, कस्त्वमिति विवक्षायां, प्राणो वा अहमस्मि प्रज्ञात्मानं मामायुरमृतमित्युपास्स्वेत्युक्त्वाऽऽयुषः प्राणत्वमुपपाद्य; अमृतत्वं च प्राणस्योपपाद्य, प्राणेन ह्येवामुष्मिल्लोकेऽमृतमाप्नोतीति फलं प्रतिपादितम् । तत्र प्राण आसन्यो ब्रह्म वेति संशये, अत्र साधकासाधारणधर्मस्याभावाद् बाधकानां च विद्यमानत्वात् प्राणशब्दवाच्य आसन्य एवेति प्राप्ते, उच्यते ।

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २७ ॥

प्राणशब्दवाच्यः परमात्मैव, कुतः ? तथानुगमात् । अस्मिन् वाक्ये पौर्वापर्येणालोच्यमाने पदार्थानां समन्वयो ब्रह्मप्रतिपादनपर उपलभ्यते । उपक्रमे वरं वृणीष्वेतीन्द्रेणोक्तः प्रतर्दनः, त्वमेव मे वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यस इति परमपुरुषार्थं वरं वृतवान् । तस्मै हिततमत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं परमात्मा न स्यात् । न हि तदन्यद्धिततममस्ति । क्षीयन्ते चास्य कर्माणीतिश्रुतेः पापाभावोऽपि ब्रह्मज्ञान एव । प्रज्ञात्मत्वं च तस्यैव सम्भवति । उपसंहारेऽप्यानन्दोऽजरोऽमृत इति, एष लोकाधिपतिरित्यादि तस्यैवो-

पपद्यते । अतः सर्वत्रानुगमात् प्राणः परमात्मा ॥ २७ ॥

शङ्कते ।

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ २८ ॥

यदुक्तं, प्राणो ब्रह्म । तन्न, कुतः ? वक्तुरात्मोपदेशात् । वक्ताहीन्द्र आत्मानमुपदिशति । मामेव विजानीहीत्युपक्रम्य, प्राणो वा अहमस्मि प्रज्ञात्मानं मामायुरमृतमित्युपास्स्वेति । स एष प्राणो वक्तुरात्मत्वेनोपदिश्यमानः कथ ब्रह्म स्यात् । एवञ्च वाचो धेनुत्वोपासनवदिन्द्रस्य प्राणत्वेनोपासना बोध्यते । अन्ये ब्रह्मधर्माः प्राणस्तावका इति नेदं ब्रह्मोपाख्यानमिति चेन्न । अध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् । अस्मिन् प्रकरणे आत्मानमधिकृत्य यः सम्बन्ध आत्मनो धर्मास्तेषां बाहुल्यं प्रतीयते, एष लोकपाल इत्यादिना । यावत्प्रकरणस्य ब्रह्मपरत्वं सिद्ध्यति तावदन्यपरत्वं न युक्तमिति हिशब्दार्थः ॥ २८ ॥

नन्वेवं, मामेव विजानीहीत्याद्यात्मोपदेशः कथं सङ्गच्छत इत्याशङ्क्याह ।

शास्त्रदृष्ट्यातूपदेशो वामदेववत् ॥ २९ ॥

व्यवहारदृष्ट्योपदेशे भवेदेवायं दोषः । अत्रतु, अहं ब्रह्मेतिशास्त्रीयदर्शनेनोपदेशः । ननु तत्त्वमसि, अयमात्मा ब्रह्मेत्यादिवाक्येभ्यः स्वात्मनि ब्रह्मत्वेन दर्शनं शास्त्रदृष्टिर्नत्वन्यात्मन्यन्यस्य, तथाच प्रतर्दनस्येन्द्रात्मनि ब्रह्मत्वदर्शन न शास्त्रदृष्टिरित्याशङ्क्याह । वामदेववत् । तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभव सूर्यश्चेति, य एव प्रत्यबुध्यत स सर्वं भवतीत्यादिश्रुत्या वामदेवस्य यथा ज्ञानावेशात्सर्वधर्मस्फूर्तिरेवमत्रापि ब्रह्मावेशादुपदेश इति ॥ २९ ॥

ननु प्रकरणेऽस्मिन् यद्यपि भूयांसो ब्रह्मधर्माः श्रूयन्ते, तथापि, न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादित्यादिर्जीवधर्मः । तथाऽथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्येति शरीरधारणात्मकमुख्यप्राणधर्मश्च प्रतीयते । अतः कथमेकान्ततोऽस्य ब्रह्मप्रकरणत्वमित्याशङ्क्य परिहरति ।

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ ३० ॥

न, कुतः? उपासात्रैविध्यात्। एतत्प्रकरणोक्तधर्माणां जीवधर्मत्वे मुख्यप्राणधर्मत्वे च स्वीक्रियमाणे ब्रह्मजीवमुख्यप्राणानां स्वातन्त्र्येणोपासनं त्रिविधं स्यात्। तद् वाक्यभेदप्रसङ्गान्न युक्तम्। तर्हि प्रकरणोक्तानां तद्धर्माणां का गतिरित्याशङ्क्याह। आश्रितत्वादिह तद्योगात्। जीवधर्माणां ब्रह्मणि विरोधो न, जीवस्य ब्रह्माधारत्वात् तद्धर्माणामपि ब्रह्माश्रितत्वात्। इहेत्युभयत्र सम्बद्धम्। मुख्यप्राणस्य तु ब्रह्मणि योगात् तद्धर्माणामपि तद्योगात्। अतः प्रकरणोक्तसर्वधर्माणां ब्रह्मणि सम्भवात् प्राणशब्दवाच्यं ब्रह्मेति सिद्धम। 'अत एव प्राण,' इत्यत्र प्राणशब्दमात्रे सन्देहः। अत्रार्थेऽपि सन्देहः। बाधकधर्मा अपि वर्तन्त इति तन्निर्णयार्थं पृथगधिकरणमुक्तम ॥ ३० ॥

इति श्रीब्रह्मसूत्रवृत्तौ मरीचिकाख्यायां
प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः।

BHARATIYA N- LIBRA

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

प्रथमे पादे कार्यप्रतिपादकानि वाक्यानि ब्रह्मपरत्वेन निर्णीय द्वितीयेऽन्तर्यामिप्रतिपादकानां तत्परत्वेन निर्णय उच्यते । तत्राथ खलु क्रतुमयः पुरुष इत्यारभ्य, स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीर इत्यादि श्रूयते । तत्राग्रे सत्यसङ्कल्पादिधर्मकथनात् किं विज्ञानमयो जीवो ब्रह्मत्वेनोपास्य, उत ब्रह्मैवान्तर्यामिरूपमिति संशये, सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति पूर्ववाक्ये जडस्य जगतो ब्रह्मत्वेनोपासनस्योक्तत्वाज्जीवस्यापि तत्त्वेनोपासनं युक्तं, न तु मध्ये ब्रह्मनिरूपणस्य प्रसक्तिरिति जीवस्यैव ब्रह्मत्वेनोपासनोक्ताऽस्मिन् वाक्य इति प्राप्ते, उच्यते ।

सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

अथ खल्वित्यादि ब्रह्मवाक्यमेव । कुतः, ? सर्वत्र वेदान्तेषु प्रसिद्धस्य ब्रह्मण एवोपदेशदर्शनात् । एवञ्च, क्रतुं कुर्वीतेत्युपदेशो नोपासना । परम, अशान्तस्य, निखिलजगतो ब्रह्मत्वेनोपासनेन शुद्धान्तःकरणस्य मननात्मकब्रह्मोपदेश एव युक्तो, न तु जीवोपासना । अतोऽत्रानन्दात्मकप्राणशरीरादिरूपोऽन्तर्यामी निरूप्यते, न जीवः॥१॥

ननु क्रतुमयः पुरुष इत्यादिना यथाकामं लोकान्तरीयदेहकथनात्तदर्थमन्योपासना युक्ता, न ब्रह्मज्ञानस्येदृशं फलं युक्तमित्याशङ्क्य समाधत्ते ।

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

विवक्षितो गुणो लोकान्तरे तादृशफलप्राप्तिः । सा प्रकृतेऽपि भगवत्स्वरूपलाभादुपपद्यत इति तदर्थमपि नान्यापेक्षा ॥ २ ॥

नन्विदं नैकान्ततो ब्रह्मवाक्यत्वसाधकम्, उपपत्तेर्जीवेऽपि सम्भवादित्याशङ्क्याह ।

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

जीवस्य तिरोहितानन्दत्वेन निराकारत्वादानन्दात्मकप्राणशरी-

रादिरूपस्यानुपपत्तेर्नायं वाक्यार्थं ॥ ३ ॥

ननु प्राप्तव्यफलरूपानन्दात्मकप्राणशरीरादेर्जीवेऽप्युपपत्तेर्नोक्तदोष इत्याशङ्क्य परिहरति ।

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

एतमित प्रेत्याभिसम्भवितास्मीति फलवाक्ये, एत प्राणशरीरादिरूप कर्मत्वेन प्राप्तव्यत्वेन शारीर जीव च कर्तृत्वेन व्यपदिशति। अधिकरणसमाप्तिसूचकश्चकार ॥ ४ ॥

यथा व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वैवमयमन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्मय इति श्रूयते । तत्रोपक्रमबलीयस्त्वे जीवो वाक्यार्थं । उपसहारबलीयस्त्वे ब्रह्म वेति सशये, तत्र यत्रैकस्यान्यपरत्वेनैकार्थवाचकत्व भवति तस्य बलवत्त्वमिति पूर्वतन्त्रे व्युत्पादितत्वाच्चतुर्विधभूतनिरूपणार्थं जीवस्याराग्रमात्रस्यान्तर्हृदये प्रतिपादकत्वेन वाऽन्यार्थोपपत्तेर्जीवस्यैव फलदशाया हिरण्मयत्वाज्जीव एव वाक्यार्थो, न ब्रह्मेति प्राप्त, उच्यते ।

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

हिरण्मय पुरुष परमात्मैव, न जीव । फलदशायामपि नियमतस्तादृशमूर्तिलाभे प्रमाणाभावात् । अत शब्देनैव विशेषस्योक्तत्वाद् ब्रह्मैव वाक्यार्थं ॥ ५ ॥

ननु हृदयायतनत्वाज्जीवस्य स एवात्र युक्तो वाक्यार्थं इत्याशङ्क्याह ।

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

ईश्वर सर्वभूताना हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठतीत्यादिप्रमाणान्तरात् परमात्मैव वाक्यार्थं ॥ ६ ॥

उपक्रमप्रायपदाभिप्रायेणाशङ्क्य समाधत्ते ।

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥

नन्वर्भकमोकोऽल्पं हृदयात्मकं स्थानं यस्य तत्त्वाद् व्रीह्यादितुल्यत्वव्यपदेशाच्च जीवो वाक्यार्थो, न परमात्मा व्यापकत्वादिति चेद्, नाल्पस्थानकथनं दूषणमावहति । निचाय्यत्वाद् हृदये ज्ञातुं शक्यत्वाद् व्रीह्यादितुल्यत्वव्यपदेशोऽपि न दोषाय । एवं व्योमवच्च एवं व्रीह्यादितुल्यत्वेन यत्प्रतिपादनं तद्व्योमवत्, व्योमेव चतुर्विधभूतान्तरत्वज्ञापनार्थम् ॥ ७ ॥

ननु हृदयदेशे नित्यभगवत्स्थितिश्चेत्तदा जीववत्तस्यापि सुखदुःखभोगापत्तिरित्याशङ्क्य परिहरति ।

सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

न, कुतः ? वैशेष्यात् सर्वरूपत्वानन्दमयत्वसर्वकर्तृत्वादिर्विशेषस्तद्भावो वैशेष्यं तस्मात् । अतो हृदयस्थित्वविशेषेऽपि जीवस्यैव भोगो न ब्रह्मणः ॥ ८ ॥

यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनम् इत्यादिकठवल्लीषु पठ्यते । अत्र ब्रह्मक्षत्रयोरोदनत्वकथनात् कश्चिद्भोक्तोच्यते । स जीवो ब्रह्म वेति संशये, ब्रह्मक्षत्रभोजनस्यानुचितत्वाल्लौकिकभोक्तृत्वकथनात्, क इत्था वेद यत्र स इत्यनेन स्थानाज्ञानकथनाच्च जीव एव कश्चिदुपासनाविशेषलब्धसामर्थ्यो भोक्ता भविष्यति, न ब्रह्म, उक्तधर्मासम्भवादिति प्राप्ते, उच्यते ।

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

अत्ता भगवानेव । कुतः ? चराचरग्रहणात् । चरः सर्वप्राणिमारणार्थं परिभ्रमन् मृत्युः, अचरं केनाप्यचाल्यं ब्रह्मक्षत्रं रूपं तयोरत्तृत्वस्य जीवेऽसम्भवात् परमात्मैवात्ता । ब्रह्मक्षत्रयोर्मुक्तिदानेन स्वस्मिन् प्रवेशस्य भोजनपदार्थत्वात्, सर्वत्र विद्यमानस्यापि गूढत्वेन स्थानाज्ञानस्य युक्तत्वाद्, बोधनार्थं लोकवत्कथनस्य युक्तत्वाद् ब्रह्मैव वाक्यार्थः ॥ ९ ॥

ननु जीवपरत्वेन सामञ्जस्येन वाक्यार्थोपपत्तौ किमिति ब्रह्मपरत्वं कल्प्यत इत्याशङ्क्याह ।

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

अस्मिन् प्रकरणे, आसीनो दूरं व्रजतीत्यादिना ब्रह्मण एव माहात्म्यं प्रतिपाद्यते । अतः प्रकरणानुरोधाद् ब्रह्मैव वाक्यार्थ इति सिद्धम् ॥ १० ॥

ऋतं पिबन्तावित्यादि तस्यैवाग्रे श्रूयते । तत्रास्य वाक्यस्योत्तरार्धपरत्वे जीवपरत्वं, पूर्वार्धपरत्वे ब्रह्मपरत्वमिति । किमत्र जीवद्वयं निरूप्यते, उत जीवब्रह्मणी वेति विशये ब्रह्मप्रकरणस्य सामान्यत्वेन, यस्तु विज्ञानवानित्यादिनाऽग्रे विद्वदविद्वतोर्जीवयोर्वक्तव्यत्वात् प्रथममन्त्रेऽपि तयोर्निर्देश उचितः । अतो बद्धमुक्तजीवपरत्वेन वाक्यार्थोपपत्तेर्जीवप्रकरणपाठाज्जीव एव वाक्यार्थ इति प्राप्ते, उच्यते ।

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

गुहा हृदयाकाशस्तत्र प्रविष्टौ जीवपरमात्मानावेव प्रतिपाद्यौ, न जीवौ, कुतः ? तद्दर्शनात् तयोर्जीवब्रह्मणोर्दर्शनात् प्रतिपादितत्वात् । प्रश्ने, योऽयं प्रेत इत्यादिना जीवः पृष्टः । अन्यत्र धर्मादित्यादिना ब्रह्म पृष्टम् । तत्र ब्रह्म निरूप्य जीवनिरूपणे तस्य फलं निरूपयन् मध्ये तुल्यतयोभयोः स्वरूपं कथयति फलभोगयोग्यत्वात् । अतो ब्रह्मपरमेव वाक्यम् ॥ ११ ॥

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

गुहां प्रविष्टावित्यादिविशेषणानां जीवब्रह्मपरत्वेनैव सामञ्जस्याच्चकारादात्मानं रथिनं विद्धीत्याद्युत्तरग्रन्थपर्यालोचनादपीदं ब्रह्मवाक्यमेवेति सिद्धम् ॥ १२ ॥

य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्यादि श्रूयते । अत्र प्रतिबिम्बपुरुषस्य ब्रह्मत्वेनोपासनपरमिदं वाक्यं, ब्रह्मपरं वेति विशये ब्रह्मप्रकरणस्य मनागसत्त्वाद् दृश्यत इति वचनाच्च प्रतिबिम्बस्य ब्रह्मत्वेनोपासनपरमेवेदं वाक्यं, न ब्रह्मपरमिति प्राप्ते, उच्यते ।

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

अन्तरः अक्षिणि दृश्यमानः परमात्मैव । कुतः ? उपपत्तेः सर्वत्र [illegible] वाक्यार्थस्य ब्रह्मदर्शनस्योपपत्तेः । अतः प्रतिबिम्बपुरुषस्य [illegible]भावाच्च ब्रह्मैव वाक्यार्थः ॥ १३ ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च १४ ॥

अक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्यारभ्य, एतं संयद्वाम इत्याचक्षत इत्यादिना कर्मफललपस्थानत्वकर्मफलदातृत्वसर्वलोकभानादिधर्माणां व्यपदेशात् तेषामन्यत्रासम्भवाद् ब्रह्मैव वाक्यार्थः ॥ १४ ॥

ननूपासनापरमेवेदं वाक्यमस्तु, किमत्याग्रहेण ब्रह्मपरत्वोपपादनेनेत्याशङ्क्याह ।

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्यनेनामृतशब्देनानन्दमयत्वप्रतिपादनाद् ब्रह्मपरमेवेदं वाक्यम्। एषा मुख्योपपत्तिरितिसूचनार्थमेवकारः ॥१५॥

स्वरूपतो ब्रह्मपरत्वं प्रतिपाद्य फलतोऽपि तत्परत्वमाह ।

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

अथ यदु चैवास्मिन् शव्यं कर्म कुर्वन्तीत्यादिना ब्रह्मविदो देवयानाऽऽख्या या गतिरुक्ता सैवाक्षिपुरुषविदोऽभिधीयते । श्रुता उपनिषद्विद्या येन तस्य गतेरभिधानादित्यर्थः । अतो ब्रह्मपरमेवेदं वाक्यम् ॥ १६ ॥

ननु तद्धर्मवत्त्वेनोपासनोपपत्तेर्गौणवृत्त्या पूर्वोक्ता उपपत्तयोऽक्षिपुरुषपरत्वेनापि सङ्गच्छन्त इत्याशङ्क्य परिहरति ।

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

इतरोऽक्षिपुरुषो नात्र वाक्यार्थः । कुतः? अनवस्थितेः अस्थिरत्वात् । अक्षिपुरुषस्यान्यसांमुख्य एव सम्भवादुपासनाकाले एकान्ते तस्याभावादस्थिरत्वम् । किञ्चोपासनं हि मनसा भवति । तत्र चाक्षिपुरुषस्यासम्भव एव । अतः सर्वत्र सदा विद्यमानत्वाद्भगवानेव वाक्यार्थ इति सिद्धम् ॥ १७ ॥

य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतान्यन्तरो यमयतीत्युपक्रम्य, यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादि श्रूयते । तत्राधिदैवतमधिवेदमधियज्ञमधिभूतमध्यात्मं चावस्थितो यमयिताऽन्तर्यामीति निरूप्यते । तत्राधिदैवाद्याधारधर्माणां षण्णामेकस्मिन्नुपपत्तेः [illegible]

दिषु सर्वेष्वेक एवान्तर्यामी, उताधिदैवादिनामभेदाद्भिन्न इति विशये, देवादिकमधिकृत्य ये वर्तन्तेऽभिमानेन तेषामेव तत्तच्छब्दवाच्यत्वात् तत्तत्संज्ञानां ब्रह्मविषयकत्वासम्भवादन्तर्यामिब्राह्मणे तत्तदभिमानिदेवतोपासनापरं, नतु ब्रह्मपरमिति प्राप्तेऽभिधीयते ।

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

अधिदैवादिष्वन्तर्यामी भगवानेव, नान्यः । कुतः ? तद्धर्मव्यपदेशात् । तेषां तदभिमानिनां देवानां ये धर्मास्तत्तदधिष्ठातृत्वादयस्तेषां ब्रह्मणि व्यपदेशात् । तेषां तत्सामर्थ्यं भगवत एवातस्तैर्धर्मैर्भगवानेव व्यपदिश्यते । अत इदं ब्रह्मवाक्यमेव ॥ १८ ॥

ननु वेदान्तेष्वन्तर्यामिणोऽप्रसिद्धत्वात् तस्य च कापिले प्रसिद्धत्वादन्तर्यामिनिरूपणे कपिलमतस्य श्रौतत्वापत्तिरित्याशङ्क्याह ।

न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ १९ ॥

स्मार्तं सांख्यस्मृतिसिद्धमन्तर्यामिरूपमत्र नोच्यते । कुतः ? अतद्धर्माभिलापात् सत्त्वरजस्तमोरूपतद्धर्माणामनभिलापात्, पृथिवीशरीरादीनां तद्विरुद्धधर्माणामभिलापाच्च ब्रह्मैव वाक्यार्थः ॥ १९ ॥

ननु देवशरीराद्यधिष्ठातृत्वाज्जीव एव वाक्यार्थोऽस्त्वित्याशङ्क्याह ।

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥

शारीरो जीवः, नेत्यनुवर्तते, न वाक्यार्थो भवितुमर्हति । यतो यो विज्ञाने तिष्ठन्निति काण्वाः, य आत्मनि तिष्ठन्निति माध्यन्दिना एनं जीवमन्तर्यामिभेदेनाधीयते । अतोऽन्तर्यामिब्राह्मणे ब्रह्मैवार्थो नान्य इति सिद्धम् ॥ २० ॥

अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमित्यादि मुण्डके श्रूयते । तत्र साङ्ख्याभिमतप्रकृतिसर्वधर्माणां श्रवणात् कापिलमतविषया, उत ब्रह्मविषयैवेति संशये, अत भूतयोनित्वकथनादग्रे, दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुष इत्याद्युक्त्वा, एतस्माज्जायते प्राण इत्यादिना सृष्टिकर्तृत्वं पुरुषस्योक्तम् । एवं सति प्रकृतिपुरुषयोः सृष्टिकर्तृत्वोक्त्या सांख्यविषयैवेति प्राप्ते, उच्यते ।

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

अदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मैव । कुतः ? तथाऽक्षरात्सम्भवतीह विश्वमिति जगत्कर्तृत्वरूपब्रह्मधर्मोक्तेः । न हि वेदान्तेषु ब्रह्मादपिऽतिरिक्तस्य जगत्कर्तृत्वं क्वचि श्रुतमस्ति । अत इयं ब्रह्मविद्यैव ॥२१॥

ननु प्रकृतिपुरुषसम्बन्धिसृष्टिप्रतिपादकत्वेनैव वाक्यार्थोपपत्तौ किमिति ब्रह्मपरत्वं कल्प्यत इत्याशङ्क्याह ।

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥

इतरौ प्रकृतिपुरुषौ नात्र वाक्यार्थभूतौ । कुतः? विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां विशेषणभेदो व्यपदेशश्च ताभ्याम् । न ह्यदृश्यत्वसर्वज्ञत्वपुरुषत्वादीनि विशेषणानि प्रकृतेर्भवन्ति । न हि, दिव्यो ह्यमूर्त इत्यत्रोक्तानि विशेषणानि साङ्ख्याभिमतपुरुषस्य भवन्ति । ब्रह्मविद्यैवैषेति, सर्वत्र ब्रह्मविद्यामित्याद्युक्तेश्च व्यपदेशभेदः । अतो ब्रह्मपरत्वमेव युक्तम् ॥ २२ ॥

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यावित्यादिरूपोपन्यासस्य प्रकृतिपुरुषयोरसम्भवाज्जगदात्मकस्य ब्रह्मण एव सम्भवाद् ब्रह्मैव वाक्यार्थ इति सिद्धम् ॥ २३ ॥

ब्रह्मणः साकारत्वमुपपादयितुमधिकरणारम्भः ।

तत्र को न आत्मा, किं ब्रह्मेत्युपक्रम्य, तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजा इत्याद्याम्नायते । तत्र वैश्वानरशब्दात् संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानर इति, संवत्सरो वै प्रजापतिरिति च श्रुतेर्हिरण्यगर्भोपासनपरमिदं वाक्यं, किं वोपक्रमे ब्रह्मात्मपदश्रवणात्तदेकवाक्यत्वेन ब्रह्मपरमिति संशये, हिरण्यगर्भस्य समष्ट्यभिमानित्वेन लोकावयवत्वोपपत्तेस्तदुपासकस्यान्नभोजनात्मकफलस्यापि सम्भवाद् वेदगर्भत्वेनाग्नित्रयात्मकत्वस्यापि युक्तत्वाद्धिरण्यगर्भोपासनपरमिति प्राप्ते, उच्यते ।

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

वैश्वानरपदवाच्य परमात्मैव । कुत ? येऽस्मिन् वाक्ये हिरण्यगर्भसाधारणशब्दा' श्रुतास्तेभ्योऽपि प्रादेशमात्रस्यैव द्युमूर्धत्वादिरूपे विशेषाम्नानाद् विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्व सर्वभवनसमर्थपरमात्मन एव, नान्यस्य सम्भवति । अतो वैश्वानरशब्दो ब्रह्मपर ॥ २४ ॥

एतद्वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वे प्रमाणान्तरमुपन्यस्यति ।

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

क्वचित्तु स्वदेहे हृदयावकाशे, इति स्मर्यमाण रूपं ज्ञापकं स्यात् । प्रादेशमात्रवैश्वानरस्य ब्रह्मत्वे श्रुतिश्च 'श्रुतस्य मननात्मकस्मरणासम्भवात् । यदि प्रादेशमात्रवैश्वानरस्य ब्रह्मत्वं न स्यात्, तर्हीदृश स्मरणं नोपपद्येतेति हेतो प्रादेशमात्रवैश्वानरप्रतिपादकवाक्यस्य ब्रह्मपरत्वम् ॥ २५ ॥

ननु स्मरणेनैवार्थनिर्णये, स्मृतावपि 'अहं वैश्वानरो भूत्वा' इत्युक्तत्वाद्, अग्निर्वैश्वानर इति श्रौतशब्दादुपासनार्थं तस्यैव त्रेताग्निकल्पनात्, पुरुषेऽन्त प्रतिष्ठित वेदेत्यन्त प्रतिष्ठानाच्च जाठरोऽग्निरेव वैश्वानरो, न ब्रह्म, विरुद्धधर्मदर्शनादित्याशङ्कां परिहरति ।

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न, तथा दृष्ट्युपदेशादसम्भवात् पुरुषमपि चैनमधीयते॥ २६॥

न, कुत ? तथा दृष्ट्युपदेशात् । ब्रह्मण सर्वभोक्तृत्वबोधनार्थं तथा दृष्टिर्जाठरत्वेन दृष्टिरुपदिश्यते । ब्रह्मण सर्वरूपत्वसम्भवात् । नन्वेव स्मृत्यनुरोधाज्जाठर एव वाक्यार्थोऽस्त्वित्याशङ्क्याह । असम्भवात् । तत्र द्युमूर्धत्वादिधर्माणामसम्भवात् । उपासनार्थं तत्कल्पन भविष्यतीत्याशङ्क्याह । पुरुषमपि चैनमधीयते वाजसनेयिन, स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुष स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानर पुरुष पुरुषविध पुरुषेऽन्त प्रतिष्ठित वेदेत्यादि । अत पुरुषत्वं पुरुषविधत्व वा न जाठरस्य सम्भवतीति परमात्मैव वैश्वानर ॥ २६ ॥

ननु वैश्वानरो न ऊत्यन्त्यादिमन्त्रैर्देवताया महाभूताग्नेर्वा वैश्वानरपदार्थत्वमस्तीत्याशङ्कां परिहरति ।

अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥

अत एव पुरुषविधत्वासम्भवादेव देवता भूतं च न वैश्वानरपदवाच्यमित्यर्थः । उपनिषद्वाक्यानां ब्रह्मपरत्वे सम्भवत्यन्यकल्पना न युक्तेति मुख्योपपत्तिः । अतो वैश्वानरो भगवानेवेति सिद्धम् ॥२७॥

अतः परं ब्रह्मणः प्रादेशमात्रत्वं स्वाभाविकं, कृत्रिमं वेति परिमाणं विचार्यते । अस्मिन् सिद्धे पूर्वोक्तविचारः सङ्गतो भवेदिति । तत्रास्मिन् विषये प्रकारभेदेन चात्वार ऋषयो वेदार्थचिन्तकाः । मुख्येन शब्दार्थबलविचारको जैमिनिः । शब्दोपसर्जनेनार्थविचारक आश्मरथ्यः । केवलार्थबलविचारको बादरिः । केवलशब्दबलविचारका आचार्याः । तत्राचार्यो विचाराविचारयोर्दोषं पश्यन् विचारमपि वदंस्तेषामल्पबुद्धिव्यापनाय नामान्याह । तत्र जैमिनिमतमुपन्यस्यति ।

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

साक्षादपि व्यापकस्य प्रादेशमात्रत्वे कल्पनां विनापि स्वरूपेणैवाविरोधं मन्यते जैमिनिः । आकाशवत् व्यापकं सर्वतःपाणिपादान्तं ब्रह्म । अतः साकारमनन्तमूर्तं च । अतः प्रादेशमात्रत्वं स्वाभाविकमिति जैमिनेर्मतम् ॥ २८ ॥

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥

अभिव्यक्तेर्हेतोः साकारं ब्रह्म, वस्तुतो निराकारत्वेऽपि मायापगमने तावति देशे साकारमिव सच्चिदानन्दं रूपं भातीत्याश्मरथ्यो मन्यते ॥ २९ ॥

अनुस्मृतेर्बादरिः ॥ ३० ॥

यद्धिया त उरुगाय विभावयन्तीति वाक्यानुरोधेनानुस्मृतेर्हेतोर्ब्रह्मणः साकारत्वं, वस्तुतो निराकारमेव । अत साकाराणामतात्त्विकत्वं मन्यते बादरिः ॥ ३० ॥

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३१ ॥

जैमिनिमते ब्रह्मणः साकारत्वश्रवणात् तदेकदेशी नियतसाकारं मन्यमानो नियमेन प्रादेशमात्रं ब्रह्मस्वरूपं जानाति । तन्निराकरणाय जैमिनिः, सम्पत्तेरिति सम्पत्तिकृतं प्रादेशमात्रत्वं, न नियत-

मिति वदति । ननु प्रादेशमात्रत्वस्य कथं सम्पत्तिकृतत्वमित्याशङ्क्याह । तथा हि दर्शयति। वाजसनेयिब्राह्मणे, तथा तु व एतान् वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसम्पादयिष्यामीति श्रुतिः प्रादेशमात्रत्वं संपत्तिकृतमिति दर्शयति । एवञ्च सम्पत्तेरेव प्रादेशमात्रत्वं, न तु प्रादेशमात्र एव वैश्वानर इत्येकदेशिनं परिहरति जैमिनिः ॥ ३१ ॥

मुख्यमाचार्यमतमाह ।

आमानन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

एनं वैश्वानरमस्मिन् मूर्द्धचिबुकान्तराले जाबालाः समामनन्ति, एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा योऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति, सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इत्यादिना, भ्रुवोः प्राणस्य च यः सन्धिः स एष द्यौर्लोकस्य परस्य च सन्धिर्भवतीति । अतोऽनन्त एव व्यापक एव प्रादेशमात्रः । अनवगाह्यमाहात्म्ये भगवति विरुद्धसर्वधर्माश्रये, न विरोधसम्भावनापि । अतो ब्रह्मस्वरूपविचारे प्रमाणमेवानुसर्तव्यं, न युक्तिः। युक्तिबलेन ब्रह्मस्वरूपविचारका भ्रान्ता एव । तस्य युक्त्यगोचरत्वात् । अतः प्रादेशमात्र एव व्यापक इति वैश्वानरपदवाच्यः परमात्मैवेति सिद्धम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीब्रह्मसूत्रवृत्तौ मरीचिकाख्यायां प्रथमाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

द्वितीयपादे ब्रह्मण आधेयत्वं प्रतिपाद्योऽस्मिन् पादे आधारत्वं प्रतिपाद्यते, सर्वं ब्रह्मेति बोधनाय । यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मन इत्यादि श्रूयते । तत्र द्युपृथिव्यादीनामाधारं ब्रह्म ? उत पदार्थान्तरम् ? इति संशये, द्युभ्वादीनां, सूत्रे मणिगणा इव प्रोतानां भारत्वेन परमात्मनस्तद्धारकत्वासंभवाद्, अमृतस्यैष सेतुरित्युक्त्या सेतोर्गतिसाधनत्वेन ब्रह्मणः फलत्वेन तदसंभवात् स्मृतिप्रतिपाद्या प्रकृतिरेवैतद्वाक्यार्थो युक्त इति प्राप्ते, उच्यते ।

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

यस्मिन् द्यौरितिवाक्योक्तानां द्युभ्वादीनामायतनं ब्रह्मैव, कुतः स्वशब्दाद् आत्मशब्दादित्यर्थः । तथाच सर्वेषामात्मत्वेन जगदाधारत्वेन भारासंभवात् तज्ज्ञानेनाऽमृतप्राप्तेरुपचारेण सेतुत्वस्यापि संभवाद् ब्रह्मैवात्र वाक्यार्थो, नान्य इति भावः ॥ १ ॥

नन्वस्मिन् प्रकरणे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुपक्रम्यान्यवाग्विमोककथनमनुपपन्नमित्याशङ्क्याह ।

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

मुक्तानां देहाद्यध्यासत्यागेन जीवन्मुक्तानामुपसृप्यं ब्रह्मास्मिन् प्रकरणे व्यपदिश्यते । तदन्यवाग्विमोकं विना सर्वाध्यासराहित्यं न भवतीति तत्कथनमित्यर्थः । तत्रापि विकारस्य वाचारम्भणमात्रत्वादन्यवाग्विमोक एव, नतु प्रपञ्चस्य । तस्य ब्रह्मरूपत्वादिति भावः ॥ २ ॥

नन्वस्मिन् प्रकरणे, अरा इव ब्रह्मपुरे मनोमय इत्यादिना जडधर्माणां जडदृष्टान्तानां च निरूपणात् सांख्यनिरूपितप्रकृतिपुरुषानुमापकमेवैतत् प्रकरणमित्याशङ्क्याह ।

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

इदं प्रकरणं सांख्यमतानुमापकं नास्ति । कुतः ? अतच्छब्दात् । निःसन्दिग्धतया कोऽपि तन्मतख्यापकः शब्दो नास्ति । आत्मसर्वज्ञानन्दरूपादयस्तु ब्रह्मवादख्यापका बहवः शब्दाः सन्ति । तद्वशात् सन्दिग्धानामपि ब्रह्मपरत्वेनैव निर्णय उचितः । अतो द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मैव, न प्रधानम् ॥ ३ ॥

ननु मनोमयः प्राणशरीरनेतेति निःसन्दिग्धजीवप्रतिपादकवचनाज्जीवधर्मा जडधर्माश्च, तथा सर्वज्ञत्वादयोऽपि योगप्रभावाज्जीवविशेषधर्मा इति जडजीवविशिष्टः सांख्यवादोऽत्र प्रतिपाद्य इत्याशङ्क्याह ।

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

न अतच्छब्दादित्यनुवर्तते । प्राणभृज्जीवोऽपि न वाक्यार्थः । तत्प्रतिपादकशब्दाभावात् । न हि सांख्यमते आनन्दाऽमृतरूपो जीवो भवितुमर्हति ॥ ४ ॥

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

तमेवैकं जानथेति कर्मकर्तृभावेन भेदेन व्यपदेशान्न जीवो वाक्यार्थः ॥ ५ ॥

हेत्वन्तरमाह ।

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

ब्रह्म देवानामित्यारम्भे, स ब्रह्मविद्यामिति च तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यामित्यन्ते च ब्रह्मविद्याया एव निरूपणेन ब्रह्मप्रकरणाद् ब्रह्मैवात्र प्रतिपाद्यमित्यर्थः । ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तादित्यादौ तु विस्पष्टं ब्रह्मैव प्रतिपाद्यते ॥ ६ ॥

अथापि संशये निश्चितं विशेषहेतुमाह ।

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥

द्वा सुपर्णेति वाक्ये, अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीत्यनेन परमात्मनः स्थितिमात्र, जीवस्य च कर्मफलोपभोगो निरूप्यते । अतः स्थित्यदनाभ्यां जीवपरमात्मानौ परामृष्टौ सांख्यप्रतिपाद्यविलक्षणावत्र गमयतः । अतो विशेषोपपत्तेः सत्त्वात् सर्वदैनयोऽत्र ब्रह्मवाक्यत्व-

साधका दृष्टा इति सुषुप्त्यायतनं ब्रह्मैवेति सिद्धम् ॥ ७ ॥

छान्दोग्ये; यो वै भूमा तत्सुखमिति सुखलक्षणमुक्त्वा भूमलक्षणं वदति, यत्र नान्यत् पश्यति नान्यद्विजानाति स भूमेति । तत्र भूमशब्देनात्र बाहुल्यमुच्यते ? ब्रह्म वेति संशयेऽस्मिन् प्रपाठके ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति सनत्कुमारेण नारदं प्रत्युत्तरोत्तरं बाहुल्यकथनस्य प्रतिज्ञातत्वात् सुखपर्यन्तमुत्तरोत्तरं भूयस्त्वमुक्त्वाऽग्रे सुखस्य फलत्वात् सुषुप्तावेव तस्याभिव्यक्तेः सुषुप्तिरेव, यो वै भूमेति वाक्ये भूमत्वेनोच्यते । सुखाभिव्यञ्जकत्वेन सुखापेक्षयापि तस्या अन्तरङ्गत्वादतो न ब्रह्मवाक्यमिदमिति प्राप्ते, उच्यते ।

भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

अत्र भूमा भगवानेव । कुतः? संप्रसादादध्युपदेशात् । संप्रसादः सुषुप्तिः, तस्मादधि आधिक्येनोपदेशात् । यत्र नान्यत् पश्यतीत्यादिधर्माणां सुषुप्तिसाम्येऽपि, स एवाधस्तादित्यादिना सर्वरूपत्वादयोऽधिका धर्मा उच्यन्ते । न हि ते सुषुप्तौ सम्भवन्ति । एवं सत्यप्रत्यात्मशब्दस्यापि सामञ्जस्यम् । प्रकरणस्यान्यपरत्वे तत्र लक्षणा स्यात् । लोके बाहुल्यवाचकत्वेन भावशब्दत्वेऽपि भूमशब्दस्य, भगवतः सर्वरूपत्वादत्र भगवद्वाचकत्वे न दोषः । अतोऽत्र भूमा भगवानेव ॥ ८ ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

अस्मिन् प्रकरणे, नान्यत् पश्यतीत्यादिनाऽन्यादर्शनादयो गुणा उक्ताः । ते भगवत्येवोपपद्यन्ते, नान्यत्र । चकारात्, स वा एष एवं पश्यन्नित्यारभ्य सहस्राणि च विंशतिरित्यन्तेनोक्तं फलमपि तस्य भगवद्विद एवोपपद्यते । तस्माद् भूमशब्दं ब्रह्मैवेति सिद्धम् ॥ ९ ॥

गार्गिब्राह्मणे, कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति, स होवाच एतद्वै तदक्षरं गार्गि! ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वित्यादि पठ्यते । तत्राक्षरशब्देन पदार्थान्तरमत्रोच्यते ? ब्रह्म वेति संशये, अचेतनसाधारण्यस्य, ओतप्रोतत्वकथनेन, वर्णतुल्यत्वस्य च प्रतीतेराकाशवद्ब्रह्मपरत्वमेवोचितम् । अत्र विरुद्धधर्माणामाशङ्का नि-

राकरणाद्दृश्यत्वाद्यधिकरणेन गतार्थत्वं न शङ्क्यम् । तत्र सन्दिग्धधर्माणामेव ब्रह्मधर्मत्वेनोपपादनात् । अतो भूतसूक्ष्मं वा, प्रकृतिर्वात्र प्रतिपाद्यते । किञ्चात्र प्रापञ्चिकसकलधर्मराहित्यं ब्रह्मधर्मोऽक्षर उच्यते । तदुपासनार्थं भविष्यति । अतोऽक्षरशब्देनान्यदेव ब्रह्मधर्मयुक्तत्वेनोपास्यमत्रोच्यत इति प्राप्ते, उच्यते ।

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

अक्षरशब्दवाच्यमत्र परमात्मैव । कुतः ? अम्बरान्तानां पृथिव्यादीनां धारकत्वेनोक्तेः । न हि ब्रह्मातिरिक्ते सर्वधारकत्वं सम्भवति । अक्षरपदोक्तिः परोक्षेण ब्रह्मनिरूपणार्था । अन्यपरत्वसन्देहवारणार्थं ब्रह्मधर्मकथनम् । अतोऽक्षरपदवाच्यं ब्रह्मैव ॥ १० ॥

ननु यस्मिन् द्यौः पृथिवी चेति वाक्ये, असाधारणब्रह्मधर्मान्तरदर्शनाद् विधारणं च ब्रह्मधर्म इत्युक्तम् । ननु सर्वत्र तस्य ब्रह्मधर्मत्वे प्रमाणमस्तीत्याशङ्क्याह ।

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

सा च अम्बरान्तधृतिरस्मिन्नपि वाक्ये ब्रह्मधर्म एव । कुतः ? प्रशासनात् । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठत इतिश्रुत्युक्तप्रशासनाद्धेतोर्विधृतिर्ब्रह्मधर्म एव । अप्रतिहताज्ञाशक्त्यात्मकप्रशासनस्य ब्रह्मधर्मत्वात् ॥ ११ ॥

ननूपासनार्थं ब्रह्मधर्मनिरूपणमित्याशङ्क्याह ।

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

अन्यस्य भावोऽन्यभावः । अब्रह्मधर्म इति यावत् । तस्यात्र व्यावृत्तिः क्रियते । नात्र तादृशो धर्म उक्तोऽस्ति, योऽब्रह्मण्युपासनार्थं भवेत् । यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्गीत्यादिनाऽस्मिन् प्रकरणे शुद्धब्रह्मप्रतिपादनमेव, न तूपासनाप्रतिपादनमिति चकारेण सूच्यते । अतोऽक्षरशब्दवाच्यं ब्रह्मैवेति सिद्धम् ॥ १२ ॥

प्रश्नोपनिषदि पञ्चमप्रश्ने, एतद्वै सत्यकामः परं चापरं ब्रह्म यदोङ्कार इत्यादिनैकद्विमात्रोपासनया फलविशेष निरूप्य अर्धचतुर्थमात्रोपासनया पर पुरुषमभिध्यायीतेत्युक्त्वाऽग्रे परात्परं

पुरिशयं पुरुषमीक्षत इति फलमुक्तम्। तत्र पुरुषमभिध्यायीतेत्यत्र ध्यानविषयो विराट् पुरुषो ब्रह्मा वा, परमात्मैव वेति संशये पूर्वमोङ्कारोपासनाकथनेनात्राप्यमुख्यप्रवाहपतितत्वाद् विराट् पुरुष उपासनाविषयः। अथवाग्रे परात्परमिति कथनात् सर्वेभ्यः परो ब्रह्म परपुरुष एवात्रोपास्योऽस्त्विति प्राप्ते, उच्यते।

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ १३ ॥

सः, अभिध्यानविषयः परपुरुषः परमात्मैव। कुतः? ईक्षतेः कर्मत्वेन व्यपदेशात्। जीवघनात् केवलजीवाधारभूताद् ब्रह्मलोकात् परूपपुरुषदर्शनमीक्षत्यर्थः। तत्कर्म ब्रह्मैव भवितुमर्हति। तदेव ध्यानकर्मत्वेनाप्युच्यते। उभयोरेकत्वात्। ध्यानफलं परपुरुषदर्शनं ब्रह्मसाक्षात्कार ईक्षतिनोच्यते। न तदन्यध्यानफलं भवितुमर्हति। अतो ध्यानविषयः परमात्मैवेति सिद्धम् ॥ १३ ॥

अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमित्यादि छन्दोग्ये श्रूयते। तत्र दहराकाशो जीवो? ब्रह्म वेति संशयः। तत्र स्पष्टार्थाग्रिमप्रजापतिप्रकरणे अमृताभयरूपत्वेन जीवस्यैव निरूपणादेतत्प्रकरणस्यापि तेनैकार्थत्वस्योचितत्वादत्रापि दहरशब्दार्थो जीवो भवितुमर्हति, न ब्रह्म। प्रजापतिप्रकरणादर्थान्तरप्रसक्तेरिति प्राप्ते, उच्यते।

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

दहरः परमात्मा, न जीवः। कुतः? उत्तरेभ्यः, उत्तरसूत्रेषु वक्ष्यमाणहेतुभ्यः। तेषामपि ब्रह्मपरत्वस्य साधनीयत्वात् सामान्यरूपेण कथनम्। अतोऽग्रिमप्रकरणस्यापि ब्रह्मपरत्वेनैव निर्णयादिदं प्रकरणद्वयं ब्रह्मपरं, न तु जीवस्य ब्रह्मत्वेन निरूपणपरम्। तस्माद् ब्रह्मैव दहरपदवाच्यम् ॥ १४ ॥

उत्तरहेतुषु हेतुद्वयमाह।

गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १५ ॥

गतिः शब्दश्च ताभ्याम्। गतिर्ब्रह्मलोकगतिः, एवमेवेमाः

सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीति, एष आत्माऽपहतपाप्मा सत्यकामः सत्यसङ्कल्प इति केवलब्रह्मवाचकाः शब्दाश्च । ताभ्यामत्र दहरशब्दवाच्यं ब्रह्मैव । नन्वहरहर्गमनं जीवस्यैव स्वप्नमायामनोरथादिषु युक्तम् । तथा अपहतपाप्मादयो जीवस्य ब्रह्मरूपत्वाज्जीवपरा एव शब्दा युक्ता इत्याशङ्क्याह । तथाहि दृष्टम् । गतिशब्दौ ब्रह्मण्येव युक्तौ, न जीवे । गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीति कथनाद् ब्रह्मविषयिण्येवात्र जीवानां गतिः प्रतिपाद्यते, न स्वप्नमायामनोरथादिगमनम् । सुषुप्तौ सुखमहमस्वाप्सं, न किञ्चिदवेदिषमित्यनुभवात् । जीवानां मायावेष्टनेन दोषयुक्तत्वादपहतपाप्मत्वासम्भवश्च । जीवस्य ब्रह्मरूपत्वमपि न । अंशो नानाव्यपदेशादित्यनेन भगवदंशत्वेनैव वक्ष्यमाणत्वात् । अतो गतिशब्दौ ब्रह्मविषयौ युक्तौ, न जीवपरौ । तथा लिङ्गं च वर्तते गतिशब्दयोर्ब्रह्मपरत्वनिरूपणे । अत्र गतिविषयस्य ब्रह्मलोकशब्देन नित्यत्वनिरूपणान्मनोरथादिकल्पितलोकानां, यथैवेह कर्मजितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयत इति श्रुत्या क्षयिष्णुत्वकथनाद् ब्रह्मविषयिण्येवात्र गतिः प्रतिपाद्यते । अपहतपाप्मब्रह्मलोकादयः शब्दा ब्रह्मपरा एव युक्ता, न जीवपराः । एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीति कथनात् । जीवस्य स्वाज्ञानासम्भवात् । अतो लिङ्गादपि गतिशब्दयोर्ब्रह्मपरत्वं युक्तम् । चकारात्, तमेव विदित्वेति श्रुत्या ब्रह्मणो ज्ञानं मोक्षाय, नत्वात्मनो ब्रह्मत्वेन ज्ञानमित्युक्तम् । अतो दहरशब्दवाच्यं ब्रह्मैव ॥ १५ ॥

हेत्वन्तरमाह ।

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसम्भेदायेति श्रुत्युक्तविधारणं ब्रह्मण एव सम्भवति, नान्यस्य । चकारात्त सेतुत्वमपि तस्यैव । ननु परिदृश्यमानस्य जगतो महत्त्वादतिसूक्ष्मत्वादाकाशस्य तद्धारणासम्भवाद् वासनारूपेण जगतो विद्यमानत्वात्स्वरूपं गौणं धारणं वाच्यम् । नच जीव एव सम्भवतीति, न धारणात्मकहेतोर्ब्रह्मत्वसाधकत्वमित्याशङ्क्याह । तस्य धारणात्मकस्य महिम्नोऽस्मिन् ब्रह्मण्येवोपलब्धेः । यद्यत्र गौणं धारणमुच्यते, तर्हि तस्य संसारित्व-

र्ममहिमा न स्यात् । विरुद्धधर्माश्रयत्वं तु ब्रह्मण्यनेकप्रमाणसिद्धत्वाद् भूषणतामावहति । अत एतादृशमहिम्नो जीवेऽसम्भवाद् दहरः परमात्मैव ॥ १६ ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

एतत्प्रकरणोक्तानामाकाशशब्दवाच्यत्वापहतपाप्मत्वादिनिखिलधर्माणां ब्रह्मण्येव प्रसिद्धेर्ब्रह्मैव दहरपदवाच्यं, न जीवः । विधिमुखेनाधिकरणसमाप्तिसूचकश्चकारः ॥ १७ ॥

इतरनिषेधद्वारा पुनर्विचारयति । ननु ब्रह्मस्वरूपं जीवस्वरूपं च श्रुत्येकसमधिगम्यमिति, यथा ब्रह्मणोऽसाधारणधर्मदर्शनादिदं प्रकरणं ब्रह्मण इति निर्णीयते, तथात्र जीवस्यासाधारणधर्मदर्शनात् तस्यैवेदं प्रकरणमिति निश्चिते, यावान् वाऽयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदयमाकाश इत्याकाशतुल्यत्वादयो धर्मा जीवस्यैव भविष्यन्तीति नास्मिन् प्रकरणे ब्रह्मप्रतिपादनमिति सूत्रार्द्धेनाशङ्क्य समाधत्ते ।

इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासम्भवात् ॥ १८ ॥

इतरो जीवः, तस्य परामर्शाद् उपक्रमोपसंहारमध्येषु, अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरूपं सम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्यादिष्वभिनिष्पत्तिकथनेन जीवस्यैव परामर्शात् स जीव एवात्र प्रतिपाद्यत इति चेन्न । जीवे जगदाधारत्वादिधर्माणामसम्भवात् । जीवपरामर्शस्त्वन्यार्थ इत्यग्रे वक्ष्यति । अतो दहरशब्दवाच्यो न जीवः ॥ १८ ॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

उत्तरात् प्राजापत्यप्रकरणात् । तत्र मनोरूपदिव्यचक्षुषि प्रतीयमानो जीव एवाऽमृतोऽभयरूप उक्तः । तस्यैव जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिसाक्षित्वमुक्त्वा सर्वत्र तस्याऽमृतरूपत्वं निरूपितमिति जीवेऽपि तादृशधर्मसम्भवादुत्तरप्रकरणानुरोधादत्रापि जीवो वाक्यार्थ इत्याशङ्क्याह । आविर्भूतस्वरूपस्तु । तुशब्देन पक्षं व्यावर्तयति । जीवे तादृशधर्मवत्त्वं न दृश्यते, किंत्वाधकं किञ्चिदुच्यत इति नकारप्रयोगाऽभावः । जीवे यदा भगवदाविर्भावो भवति तदा ते धर्मा आविर्भव-

न्ति, नतु सहजास्ते जीवे वर्तन्ते । अत उपदेशावसरे भगवदाविर्भावेन सर्वत्र भगवन्तं पश्यन् प्रजापतिरिन्द्रात्मन्यपि तथैवोक्तवान् । एवमन्यत्रापि जीवे भगवद्धर्मकथनं भगवदावेशप्रयुक्तमिति बोध्यम् । अतो न जीवो दहरः ॥ १९ ॥

ननु तर्ह्यादिमध्यावसानेषु जीवपरामर्शस्य किं प्रयोजनमित्याशङ्क्याह ।

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

अन्य एवार्थः प्रयोजनं यस्य परामर्शस्य स तथा । एवं च स्वस्य ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मधर्मवत्त्वं भवतीति ज्ञाने सति ब्रह्मज्ञानार्थं प्रयत्नो भवति, तेन ब्रह्मात्मकत्वं फलं च भवतीति बोधनार्थं जीवपरामर्श इत्यर्थः । चकारादेतादृशप्रयत्ने भगवदाविर्भावो भवतीति सूचितम् । अतो जीवपरामर्शदर्शनाज्जीवप्रतिपादनमत्रेति न भ्रमितव्यम् ॥ २० ॥

ननु परामर्शवशेन प्रकरणोक्तधर्माणां जीव उपपत्त्या च न प्रकरणस्य जीवपरत्वं कल्प्यते, किन्तु प्रकरणोक्तधर्माणां ब्रह्मण्यनुपपत्त्या जीवपरत्वकल्पनमिति सूत्रेणाशङ्क्य समाधत्ते ।

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

अल्पे पुण्डरीके अवस्थानश्रुतेर्ब्रह्मणो व्यापकत्वेन तत्रासम्भवाज्जीवस्य त्वाराग्रमात्रत्वेन तत्र सामञ्जस्याज्जीवोऽत्र निरूप्य इति चेत् । इदं तु पूर्वमुक्तं, निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्चेत्यत्र । हृदयकमले ब्रह्मणो निचाय्यत्वाद् द्रष्टुं शक्यत्वात् तदायतनत्वेन निरूप्यते इति तस्यार्थः । विरुद्धधर्माश्रयत्वं तु भूषणमेव । अतो दहरशब्दवाच्यो भगवानेवेति सिद्धम् ॥ २१ ॥

दहराकाशेऽग्निवायुसूर्यादीनां वर्तमानत्वं दहरस्वरूपनिरूपणं उक्तमिति, तद्विरुद्धवाक्यमाशङ्क्य परिहरति । न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः, तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रूयते । तत्र यद्यप्यत्र ब्रह्मप्रकरणादिदं वाक्यं ब्रह्मपरमिति भायते, तथापि दहरनिरूपणे सूर्यादीनां तत्र विद्यमानत्वमुक्तम् । तत्रैव चेदेषामभानं स्यात् तदा कुत्र भास-

न्त इति नास्मिन् वाक्ये ब्रह्मनिरूपणं, किन्तु सत्यलोकस्थितस्तेजोविशेषः कश्चिदत्र निरूप्योऽस्ति यत्र सूर्यादीनामभानमिति प्राप्ते, उच्यते ।

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

तमेव भान्तमनुभाति सर्वमित्यनेन सूर्यादिभानस्य भगवदनुकृतिनिरूपणार्थत्वादस्मिन् वाक्ये ब्रह्मैव प्रतिपाद्यं, नार्थान्तरम् । न तत्र सूर्यो भातीत्यादिना तेषां स्वतो भानं निषिध्यते । किञ्च, तस्य भासा सर्वमिदं विभातीत्यनेन सूर्यादीनां स्वतो भानं नास्तीत्युच्यते । सर्वोऽपि पदार्थो भगवद्भासनमनुकरोति सूर्यं रश्मय इवेति । अत इदं ब्रह्मवाक्यमेव ॥ २२ ॥

उक्तेऽर्थे संमतिमाह ।

अपि स्मर्यते ॥ २३ ॥

न तद्भासयते सूर्यं इति, यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्, यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकमिति च गीतायां स्मर्यते । अपीति समुच्चयः । अतः सर्वावभासको भगवानेव, तमेव सर्वमनुकरोतीति निरूपणादिदं वाक्यं ब्रह्मपरमेवेति सिद्धम् ॥ २३ ॥

पुनर्वाक्यान्तरमाशङ्क्य परिहरति । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्ये आत्मनि तिष्ठति, ईशानो भूतभव्यस्येति, अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमक इति च श्रूयते । तत्र यावान् वा अयमाकाश इति दहरपदवाच्यब्रह्मणो व्यापकत्वश्रवणादत्र चाङ्गुष्ठमात्रश्रवणेन विरोधाल्लोकान्तरगमनयोग्यदेहयुक्त उपासनार्थमीशानत्वादिधर्मवान् जीव एवात्र प्रतिपाद्यो, न भगवानिति प्राप्ते, उच्यते ।

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

अत्रेशान इति शब्दादेवाङ्गुष्ठप्रमितो भगवानेवोच्यते । यथा दहरवाक्ये सूक्ष्मस्यैव व्यापकत्वमुक्तं, तथाऽत्राङ्गुष्ठमात्रस्यैवेशानत्वमुक्तम् । नहीश्वरादन्यो भवितुमर्हति । अतोऽङ्गुष्ठमात्रो भगवानिति सिद्धम् ॥ २४ ॥

ननु श्रुतौ भगवतो माहात्म्यार्थं विरुद्धधर्माश्रयत्वमनेकरूपत्वं चोच्यते । तत्र प्रादेशमात्रत्वं ध्यानार्थमुक्तम् । अङ्गुष्ठमात्रत्वस्य तु प्रयोजनं न पश्याम इत्याशङ्क्याह ।

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

निष्प्रयोजनत्वव्यावर्तकस्तुः । प्रयोजनमाह । *हृदि अङ्गुष्ठमात्रं* निरूप्यते । तत्र हेतुः । अपेक्षया, । ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठतीति स्मृत्युक्तनियमनात्मकेश्वरकार्यापेक्षया । ननु प्रादेशादिमात्रेणैव नियमनं भविष्यतीत्याशङ्क्याह । मनुष्याधिकारत्वात् । मनुष्याधिकारेणैव मृत्यूपाख्यानप्रवृत्तेर्मनुष्यहृदयास्याङ्गुष्ठमात्रत्वात् तत्परिमाणमेवोक्तम् । अतोऽङ्गुष्ठमात्रोऽत्र परमात्मैवोच्यत इति सिद्धम् ॥ २५ ॥

ननु मनुष्यहृदयापेक्षया ब्रह्मणोऽङ्गुष्ठमात्रोक्तेर्ब्रह्मविद्यायां मनुष्याणामेवाधिकारो, न देवादीनामित्याशङ्कायामाचार्यः स्वमतेन समाधत्ते ।

तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात् ॥ २६ ॥

तेषां मनुष्याणामुपरि विद्यमानानां साध्यादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारं बादरायणो मन्यते । कुतः ? तेषां सातिशयधर्मज्ञानजनितविशिष्टजन्मवत्त्वेन तादृशाधिकारस्य सम्भवात् । अत्र जैमिनिप्रभृतीनां विप्रतिपत्तेः स्वनामग्रहणम् । धर्मयुक्तत्रैवर्णिकेभ्यो हीनानां तु वेदाध्ययनाभावादेवानधिकारः सिद्धः । तदुपरितनानां तु, यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणामिति श्रुत्या ब्रह्मज्ञानेन मोक्षश्रवणात् तेषामधिकारः सिद्धः ॥२६॥

ननु देवादीनामुत्तरकाण्डोक्तज्ञानाधिकारे स्वीक्रियमाणे पूर्वकाण्डोक्तवेदाध्ययनोपनयनयज्ञादिष्वप्यधिकारो वक्तव्यः । स तु तेषां ब्राह्मण्याभावाद् देशद्रव्याभावाद् देवतान्तराभावाच्च न सम्भवति । तदभावेऽपि यागादौ क्रियमाणे वेदविरोध इति सूत्रार्द्धेनाशङ्क्य परिहरति ।

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥२७॥

नैवं वक्तुं शक्यते । श्रुतौ, साध्या वै देवाः सत्रमायन्नित्यादिनाऽनेकानां प्रतिपत्तिः कर्मणि प्रवृत्तिः, तस्या दर्शनात् । एकशतं वर्षाणि प्रजापताविन्द्रो ब्रह्मचर्यमुवासेति श्रुत्या ज्ञानेऽपि प्रवृत्तिदर्शनादुपरितनानामपि ज्ञानकर्माधिकारः सिद्धः ॥ २७ ॥

ननु देवादीनां कर्मकरणे विरोधाभावेऽपि शब्दे वैदिके विरोधो भविष्यति । वेदार्थज्ञानानन्तरं हि कर्मकरणं सम्भवति । तत्र साध्यादीनां कर्मकरणं वेद एवोच्यते, तज्ज्ञात्वा साध्यादीनां कर्मकरणं विरुद्धम् । साध्यान्तरकल्पने त्वनवस्था स्यात् । सोऽग्निष्टोमेन वसुनयाजयदित्यत्रोत्पन्नानां वसूनां वृत्तान्तकथने तु नित्यानित्यसंयोगविरोधाद् वेदस्याप्यनित्यत्वं स्यादित्याशङ्क्य परिहरति ।

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥

न, शब्दोक्तानां साध्यादिपदार्थानाम् अतः शब्दादेव प्रभवात् प्रकाशनात् । लौकिकघटादिपदार्थेभ्यो भगवदवयवभूताः सच्चिदानन्दात्मका वैदिका घटादयः पदार्था भिन्ना एवाङ्गीकर्तव्याः । तत्प्रतिपादकत्वाद् वेदस्य न नित्यानित्यसंयोगः । तत्र प्रमाणमाह । प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । इदानीमेव प्रत्यक्षं यजमानो यजमानकृत्यम् ऋत्विजोऽपि स्वकृत्यं वेदादेव जानन्ति । जमदग्नीनां पञ्चावत्तमित्यत्र तु सर्वस्मिञ्जामदग्न्यत्वमनुमाय पुरोडाशादिषु पञ्चावत्तत्वं कुर्वन्ति । यजमानत्वं प्रत्यक्षगम्यं, जामदग्न्यत्वमनुमानगम्यम् । अतो वेदबोधितभगवदवयवात्मकयजमानादीनां तत्तत्संस्कारैः स्वस्मिन्नावेशात् तत्तत्कार्यकरणं युज्यते । अतोऽलौकिकपदार्थप्रतिपादकत्वाद् वैदिकशब्दे न विरोध इति सिद्धम् ॥ २८ ॥

विशेषोपपत्ति पूर्वोक्तस्योपष्टम्भकामाह ।

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

अत आधिदैविकपदार्थप्रतिपादकत्वादेव वेदस्य लौकिकप्रपञ्चवैलक्षण्येन नित्यत्वं ज्ञेयम् । चकाराच्छब्दब्रह्मवेदपुरुषादिशब्दवाच्यत्वं च ज्ञेयम् । अत आधिदैविकपदार्थनिरूपकत्वाद् वेदस्य नित्यत्वं सिद्धम् ॥ २९ ॥

ननु वेदवाच्यानामाधिदैविकघटादीनामतीन्द्रियत्वेन व्यवहारविषयत्वाभावाद् वैदिकपदार्थेषु शक्तिग्रहार्थं लौकिकपदार्थोऽपेक्षित । लौकिकप्रपञ्चस्य वैदिकप्रपञ्चानुकारित्वात् । तथा सति लौकिकप्रपञ्चस्य सृष्टिप्रलयसत्त्वात् तथैव नित्यानित्यसयोगदोषप्राप्तिरित्याशङ्क्याह ।

समाननामरूपत्वादावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

यद्यपि लौकिकप्रपञ्चस्यापि ब्रह्मात्मकत्वात् तस्याप्याविर्भावतिरोभावावेव, नाशोत्पत्तिप्रतीतिर्भ्रान्तेस्तथापि लौकिकप्रतीत्यनुसारेणावृत्तावप्युत्पत्तिप्रलयसत्त्वेऽपि समाननामरूपत्वात् प्रलये ब्रह्मणि लीनस्य घटादिपदार्थस्य सृष्टिकाले तथैव नामरूपविशिष्टस्योद्गमाद् भेदकान्तराभावाज्जलप्रवाहवन्नित्यत्वेन प्रतीतेर्न नित्यानित्यसयोगात्मको विरोध । कुत ? दर्शनात् । वेदपितृमातृस्त्रीशरीरगङ्गादिषु तद्वेदमिति व्यवहारदर्शनात्, सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदित्यादिश्रुतिनिदर्शनाच्च । प्रजा सृज यथापूर्वं याश्च मय्यनुशेरते इत्यादिस्मृतेश्च,। ऋषीणां पूर्वचरितस्मरणात्मकसर्वस्मृतेश्च । अतो न शब्द कोऽपि विरोध ॥ ३० ॥

अर्थबलविचारेण पूर्वपक्षमाह ।

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

ननु, असौ वा आदित्यो देवमध्वित्यादिनोक्तमधुविद्यायां सूर्यस्य देवमधुत्वेनोपासनोक्तस्तदुपासनायां सूर्यस्य कर्तृत्वासम्भवादेव देवतान्तरोपासनास्वपि तत्तद्देवानां कर्तृत्वासम्भवात् सर्वत्र ज्ञान कर्मणि च देवानामनधिकार इति जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥३१॥

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

ज्योतिश्चक्रे नक्षत्रादिरूपेण भोगकरणदर्शनात्, अग्नि पुच्छस्य प्रथमं काण्डमित्यादिश्रुतेश्च तेषां [illegible] सर्वोपास्यानां ज्ञानकर्मण्युपयोगाभावादनधिकारो देवानामिति प्राप्त ॥ ३२ ॥

बादरायण स्वमतं सिद्धान्तमाह ।

भावं तु वादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

पूर्वपक्षव्यावर्तनार्थं तुः । भावं देवानां ज्ञानकर्माधिकारसद्भावं वादरायण आचार्यो मन्यते । किमलौकिकज्ञानेनाधिकारं मनुते ? । तर्ह्यलौकिकज्ञानं जैमिनेरप्यस्तीति तुल्यबलत्वाद् विकल्पापत्तिरित्याशङ्क्याह । अस्ति हि । देवा वै सत्रमासतेत्यादिभिः, तद्यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवदित्यादिभिश्च श्रुतिभिर्देवानामपि ज्ञानकर्माधिकारोऽस्ति । हि युक्तोऽयमर्थः । यत्र मध्वादिविद्यासु सूर्यादिदेवानामुपास्यत्वं दृश्यते, ते देवा भगवदवयवभूता आधिदैविका भिन्ना एवातस्तेषामुपासनमाधिभौतिकानामेतत्सूर्यादीनां युक्तमेवेति भावः । नच पूर्वकल्पीया वस्वादय एतत्कल्पीयवस्वादीनामुपास्या इति वाच्यम् । तेषामनित्यत्वेनानुपास्यत्वात् तेषामुपास्यत्वबोधकवेदस्यानित्यत्वप्रसङ्गाच्च । अतो भगवदवयवात्मकाधिदेवानामुपास्यत्वबोधकदेवानामप्यधिकारोऽस्तीति सिद्धम् ॥ ३३ ॥

प्रसङ्गाच्छूद्रस्याधिकारमाशङ्क्य परिहरति । छान्दोग्ये, अह हारे त्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्त्विति शूद्रानेन मुखेनालापयिष्यथा इति च जानश्रुतिं शूद्रत्वेन सम्बोध्य रयिकः संवर्गविद्यामुक्तवान् । अतो यथा, एतया निषादस्थपतिं याजयेत्, हविष्कृदाधावेति शूद्रस्येति लिङ्गात् कर्मविशेषे शूद्रस्याधिकार एवमिहापि संवर्गविद्यायां शूद्रस्याधिकार इत्याशङ्क्य परिहरति ।

शुगस्य तदनादरश्रवणात् तदाद्रवणात् सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

अस्य जानश्रुतेः, तदनादरश्रवणात्, कंवर एनमेतत् सन्तं सयुग्वानमिव रयिकमात्थेति, तस्माद् हंसादनादरश्रवणात् शुक् शोको जातः । तेन किं जातमित्याकाङ्क्षायामाह । तदाद्रवणात् तत् तदनन्तरम् आद्रवणाच्छूद्रत्वं जातमित्यर्थः । शुचमनु आद्रवतीति शूद्रः । पृषोदरादित्वात् सिद्धः । ननु योगापेक्षया प्रबलत्वाद् रूढेर्जातिशूद्रवाचकत्वं कुतो न भवतीत्यत आह । सूच्यते हि । क्षत्रियं प्रति परोक्षवादेन शूद्रसम्बोधनेन हंसवाक्यजनितशोकपरसूचनात् तद्वृत्तान्ताभिज्ञत्वेन स्वस्य सर्वज्ञत्वं सूच्यते । ब्रह्मविदां सर्वज्ञत्व

युक्तमिति हि शब्दार्थः । अत शुच आद्रवणाज्जानश्रुतिं प्रति शूद्रेति सम्बोधन न जातिशूद्रत्वेन ॥ ३४ ॥

ननु जानश्रुतेर्जातिशूद्रत्वाभावे किं नियामकमत आह ।

क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

जानश्रुतेर्गोनिष्करथकन्यादिपदार्थानां रयिक्काय दानात् क्षत्रियत्वमवगम्यते । नहि क्षत्रियादन्यो ब्राह्मणार्थेन दातुमर्हति । चकाराद् विद्योपदेशोऽप्यन्यस्य न सम्भवतीति । ननु गवादिपदार्थानामन्यस्यापि वदान्यस्य धनवतो दानसम्भवान्नेदमेकान्ततः क्षत्रियत्वसाधकमित्याशङ्क्याह । उत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् । उत्तरत्र सवर्गविद्योपासने, अथाह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिमिति क्षत्रियब्राह्मणावुक्तौ । अतोऽत्रापि क्षत्रियब्राह्मणावेव युक्तौ, न शूद्रब्राह्मणौ । कक्षा चित्रा सेना यस्य स कक्षसेनः । तस्यापत्यं काक्षसेनिः । स एव सूत्रे चैत्ररथशब्देनोक्तः । चित्रा रथा यस्य स चित्ररथः, तस्यापत्यं चैत्ररथ इत्यर्थात् । चैत्ररथस्याभिप्रतारिणः क्षत्रियत्वं तु, एतेन वै चित्ररथं कापेया अयाजयन्निति श्रुत्यन्तराद् बोध्यम् । शौनकः कापेयो याजकः । याज्यश्च चित्ररथः क्षत्रियः । नहि शूद्रो याज्यो भवति । तत्पुत्रश्च काक्षसेनिरभिप्रतारी । अत उत्तरब्राह्मणक्षत्रियौ गुरुशिष्यौ सवर्गविद्यायामुक्तौ । अतोऽत्रापि तथैव भवितुमर्हतीति न जातिशूद्रस्य सवर्गविद्यायामप्यधिकारः ॥ ३५ ॥

किञ्च ।

संस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥

कापि विद्यायां शूद्रस्याधिकारश्चेत् सवर्गविद्यायामधिकारः कल्प्येत । सर्वत्र विद्योपदेशे उपनयनादिः संस्कारः परामृश्यते । तं होपनिन्ये, अधीहि भगव इति होपससाद, तान् हानुपनीयेत्यादिवाक्येषु विद्याप्रदानमुपनयनपूर्वकं दृश्यते । शूद्रस्य तु तदभावाभिलापात् संस्काराभावकथनात् चतुर्थ एकजातिः शूद्र इति, न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हतीत्यादिवाक्येषु । न शूद्राय मतिं दद्यादिति निषेधोऽपि चकारेण समुच्चीयते ॥ ३६ ॥

किञ्च ।

तदभावनिर्द्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

सत्यकामो ह वै जाबाल इति वाक्ये गौतमस्य सत्यकामवचनं श्रुत्वा, नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हतीति शूद्राभावनिर्द्धारणे सति, चकाराद् वर्णित्वनिर्द्धारणे सत्युपनयनार्थं प्रवृत्तेः । अतो न जातिशूद्रस्य क्वापि विद्यायामधिकारः ॥ ३७ ॥

अथ विद्याधिकारचिन्ता दूरे, वेदश्रवणादीनामेव निषिद्धत्वादित्याह ।

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

अथास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणमिति । पद्यु वा एतच्छ्मशानं यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसामीप्ये नाध्येतव्यमिति । उदाहरणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेद इत्यादिना वेदश्रवणम् अध्ययनम् अर्थज्ञानमेतत्त्रयमपि तस्य प्रतिषिद्धम् । इदं, वेदाक्षरविचारेण शूद्रः पतति तत्क्षणादिति स्मृतेरपि सम्मतमित्याह । स्मृतेश्च । अधिकरणसम्पूर्णताबोधकश्चः । स्मार्ते ज्ञाने पौराणिके च सच्छूद्राणामधिकारो, नतु कर्मजातिशूद्राणाम् । अतः क्वचिदपि वैदिकविषये न शूद्राधिकार इति सिद्धम् ॥ ३८ ॥

प्रासङ्गिकं परिहृत्य प्रकृतं समन्वयोपयोगिविचारमारभते । कठवल्ल्यां श्रूयते । यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतं महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्तीति । तत्र प्राणशब्दाद् वज्रोद्यमनशब्दाच्च किमत्र प्राणोपासना, इन्द्रोपासना वा प्रतिपाद्यते ? उत ब्रह्मप्रकरणत्वाद् ब्रह्मोपासना वेति ? विशये, बलवद्बाधकश्रवणात् प्रकरणस्य दुर्बलत्वात् प्राण एवात्रोपास्यः । प्राणशब्दस्य च प्रत्यक्षेण उपलभ्यमानत्वात् । अमृतं वै प्राणा इति श्रुतेरमृतप्राप्तिरपि प्राणोपासकस्य युक्ता । वज्रमुद्यतमित्यपि वियोगेन मरणजननेन प्राणानां भयरूपत्वाद् युक्तम् । अथवा इन्द्रोऽत्रोपास्यः । वज्रमुद्यतमित्यस्येन्द्रपक्षे सामञ्जस्यात् । प्राणशब्दवाच्यत्वमपीन्द्रस्य बलाधिष्ठातृत्वाद् युज्यते । अत इन्द्र एवात्र वाक्यार्थो, न ब्रह्मेति प्राप्ते, उच्यते ।

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

प्राण एजतीत्यस्मिन् वाक्ये कम्पनं प्रतीयते । एजृ कम्पने इति धात्वर्थात् । तच्च भगवतः सर्वजगद्भयजनकत्वेन कम्पजननाद् भगवद्धेतुकमेव भवितुमर्हति, न प्राणहेतुकमिन्द्रहेतुकं वा । वज्रोद्यमनमपि भगवतः सम्भवति । सर्वकर्तृत्वात् सर्वायुधत्वाच्च । 'नन्वेष वज्रस्तव शक्र ! तेजसा हरेर्दधीचेस्तपसा च तेजितः' इति वाक्येन वज्रे विशेषतो भगवत्सम्बन्धकथनाच्च । अतो भगवत एव भारकं रूपमत्रोच्यते । तस्मात् कम्पनाद्धेतोर्ब्रह्मैवात्र वाक्यार्थः । प्राणशब्दवाच्यत्वं तु ब्रह्मणो व्युत्पादितमेव ॥ ३९ ॥

य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरभिसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रूयते । तत्र परज्योतिःशब्दवाच्यं महाभूतात्मकं ज्योतिर्ब्रह्म वेति संशये, ज्योतिःपदस्य रूढ्या भौतिकतेजोवाचकत्वात् तद्वाचकमेवात्र ज्योतिःपदमिति प्राप्तेऽभिधीयते ।

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

ज्योतिःशब्दं ब्रह्मैव । कुतः ? दर्शनात्, न्यायादित्यर्थः । सुषुप्त्यवस्थायां सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह इति, अहरहर्ब्रह्मलोकं गच्छन्तीत्यादिषु सर्वत्र ब्रह्मसम्पत्तिरुक्ता । तन्न्यायादत्रापि सम्प्रसादशब्देन सुषुप्तिकथनात् परज्योतिःसम्पत्तिर्ब्रह्मप्राप्तिरेवेति ज्योतिःशब्देन ब्रह्मैवोच्यते, न भौतिकं तेजः । अतो यः कश्चन शब्दो ब्रह्मधर्मबोधकशब्दैः सह पठितः स ब्रह्मवाचक एवेति बोध्यम् ॥ ४० ॥

आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्मेति श्रूयते । तत्राकाशशब्देन रूढ्या भूताकाशो वा, प्रकरणाद् ब्रह्म वेति सन्देहे भूताकाश एवात्र ग्राह्यो रूढेर्बलीयस्त्वात् । भूताकाशस्यावकाशदानान्नामरूपनिर्वाहकत्वं युज्यते । अतो भूताकाश एवात्र प्रतिपाद्य इति प्राप्तेऽभिधीयते ।

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

आकाशः परमात्मैव । कुतः ? भूताकाशस्य श्रुतिसिद्धं यत् प्रयोजनं तस्माद् अर्थान्तरस्य प्रयोजनान्तरस्य व्यपदेशात् कथना-

दित्यर्थः । अवकाशदानेन नामरूपनिर्वाहकत्वं न माहात्म्यप्रतिपादकम् । अत्र तु, 'वै' इति निश्चयवाचकपदकथनान्माहात्म्यरूपं नामरूपनिर्वाहकत्वमुक्तम् । तद्ब्रह्मण एव भवतीत्याकाशशब्दवाच्यं ब्रह्मैवात्र । एवमन्यत्राप्येतदीया उत्कृष्टधर्मा यत्राम्नातास्तद् ब्रह्मैव भवतीति ज्ञेयम् । नामरूपनिर्वाहकत्वरूपब्रह्मधर्मस्यान्यत्रानुक्तस्य कथनार्थमिदमधिकरणम् । अतोऽत्राकाशः परमात्मेति सिद्धम् ॥ ४१ ॥

बृहदारण्यके ज्योतिर्ब्राह्मणे, याज्ञवल्क्य ! किं ज्योतिरयं पुरुष इत्यारभ्य, अभयं ह वै ब्रह्म भवति य एवं वेदेत्यन्तं श्रूयते । तत्रेदं जीवस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादनेन जीववाक्यम्, आहोस्विद् ब्रह्मणो ज्ञेयत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मवाक्यमिति संशये, आपाततोऽत्र जीवस्य ब्रह्मभावप्रतिपादनादन्यप्रतीतेर्जीववाक्यमेवेदमिति प्राप्तेऽभिधीयते ।

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

व्यपदेशादित्यनुषज्यते । तथाच सुषुप्तिनिरूपणे उत्क्रान्तिनिरूपणे च जीवब्रह्मणोर्भेदेन व्यपदेशात् कथनाद् ब्रह्मण एव ज्ञेयत्वेन निरूपणेन ब्रह्मवाक्यमेवेदमिति युक्तम् ॥ ४२ ॥

किञ्च ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

सर्वस्य वशीत्यादिभ्यः शब्देभ्यः स्पष्टमेवेदं प्रकरणं ब्रह्मण इति निश्चीयते । अतोऽत्र ब्रह्मैव प्रकरणार्थ इति सिद्धम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीब्रह्मसूत्रवृत्तौ मरीचिकाख्यायां प्रथमाध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

एव सकलवेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वये प्रतिपादिते, केषां चिद् वेदार्थाविदुषां क्वचिद् वेदे सांख्यमतानुसारिशब्ददर्शनात् तन्मतमपि वेदमूलकमेवेत्याशङ्का स्यात्, तन्निवारण चतुर्थपादे क्रियते। तत्रेक्षत्यधिकरणे सांख्यमतमशब्दमित्युक्त्या निराकृत, तद्वेदे प्रतिपादितमित्याशङ्कां निराकरोति ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

एकेषां कठशाखासु, इन्द्रियेभ्य परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मन , मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् पर , महत परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुष पर , पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिरित्यानुमानिक सांख्यमतसिद्ध महदादिक श्रूयते। बुद्धे सकाशादात्मा अहङ्कार पर । ततो महान् महत्तत्त्वम् । ततोऽव्यक्त प्रकृति । तत पुरुष पर इति श्रुतेरर्थ । अत्राऽहङ्कारादिपदार्थानां सांख्यमतसिद्धानां श्रुतौ दर्शनात् सांख्यमतमपि श्रौत भवितुमर्हतीति चेद्, नैव शब्दमात्रदर्शनेन तन्मतस्य वैदिकत्वसिद्धिर्वक्तुं शक्या। तेषां शब्दानां प्रकृत भिन्नार्थकत्वात् । सन्दिग्धपदानां पूर्वापरानुसारेणार्थ कर्तव्य । पूर्वं तु, आत्मानं रथिनं विद्धि शरीर रथमेव तु, बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मन प्रग्रहमेव च, इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्, आत्मेन्द्रियमनोयुक्त भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इत्युक्त तदनुसारेणैवास्यार्थ उचित । तदाह । शरीररूपकविन्यस्तगृहीते । शरीरसम्बन्धिन इन्द्रियादयो रथादिषु रूपकभावेन पूर्वम्, आत्मानं रथिन विद्धीत्यादौ विन्यस्ता. । तेषामेवात्र गृहीते. ग्रहणात् । तत्र जीवस्य ब्रह्मप्राप्तौ मुख्य साधन शरीर रथत्वेन रूपितम् । तन्निर्वाहका इन्द्रियाणि हया । तन्नियामक प्रग्रहो रश्मि , स च बुद्ध्यधीन । बुद्धिस्तु मार्गाधीना । मार्गस्तु ज्ञानाधीन इति । एव सम्यग् ज्ञात्वा

प्राप्यदेशं प्राप्नोतीति पूर्वमुक्तम् । तेषामेवात्र ग्रहणं युक्तम् । तत्रेन्द्रियाणां नियामका विषयाः । तेषां तदधीनत्वात् । विषयाणां सम्यक्त्वेन मनसा भावनाद्, मनसाऽभावितविषयाणामिन्द्रियाकर्षकत्वाभावाद् विषयेभ्यः परं मनः । बुद्धेर्मनोनियामकत्वात् ततः परत्वम् । बुद्धेः सकाशादात्मा विज्ञानं ब्रह्मविषयकत्वान्महत् तत्परम् । महतो विज्ञानात् परमव्यक्तं, न व्यक्तम् अप्रकटं भगवत्कृपा तस्या भगवदधीनत्वात् । तत उत्कृष्टः पुरुषो भगवानेवेति पूर्ववाक्यसम्बन्ध एवार्थः । एषु सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते, दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरिति स्वयं दर्शयति । सूक्ष्मया उपनिषदनुसारिण्या बुद्ध्या भगवान् दृश्यते प्राप्यत इत्यर्थः । चकारेण, ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमिति स्मृतेर्ग्रहणम् । अतो ब्रह्मप्राप्तिसाधनबोधकमिदं वाक्यं, न सांख्यमतसिद्धपदार्थबोधकम् ॥ १ ॥

नन्वत्रेन्द्रियादिरूपधर्मिप्रवाहाद्धर्मरूपा भगवत्कृपाऽव्यक्तशब्देन ग्रहीतुमयुक्तेत्याशङ्क्याह ।

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

तुः पूर्वपक्षनिरासे । सूक्ष्मं तद् ब्रह्मैव, अव्यक्तमपि तदेव । धर्मधर्मिणोरभेदाद् भगवत्कृपापि सूक्ष्मशब्देनोच्यते । कुतः ? अर्हत्वात् सूक्ष्मत्वाद् अव्यक्तशब्देन वक्तुं योग्यत्वात् । अतोऽत्र भगवत्कृपैवाव्यक्तशब्दवाच्या ॥ २ ॥

नन्वव्यक्तशब्दवाच्यभगवत्कृपाया भगवद्रूपत्वे पुरुषस्य ततः परत्वमनुपपन्नम् । नह्येकस्मिन्नेव परापरभावो भवति । धर्मरूपत्वे तु धर्मिप्रवाहपाठानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह ।

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

धर्मधर्मिणोरभेदेऽपि कृपायास्तदधीनत्वाद् भगवतस्ततः परत्वं युज्यते । ननूक्तमेकस्मिन् परापरभावानुपपत्तिरित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन समाधत्ते । अर्थवत् । अर्थः पुरुषार्थः फलं, तद्वत् । यथा, ब्रह्मविदाप्नोति परमितिवाक्ये एकस्यैव ब्रह्मणः सच्चिद्रूपेण साधनीभूत-

ज्ञानविषयत्वं, तस्यैवानन्दरूपेण फलत्वमुक्तम् । तथात्रापि कृपाविष्टः साधनम्, आनन्दरूपः फलमिति नोक्तदोषावकाशः । यद्वा अव्यक्तशब्देनाक्षरं ब्रह्म । महान् आत्मविषयकं विज्ञानम् । तस्य विषयाधीनत्वादक्षरब्रह्मणस्ततः परत्वम् । अत, इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इति वाक्ये सांख्यमतसिद्धः कोऽपि पदार्थो नास्तीति, न तन्मतं श्रुतिमूलकमित्यर्थः ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

सांख्यवादिनां प्रकृतिपुरुषान्तरं ज्ञेयत्वेनोक्तम् । अस्मिन् वाक्ये त्वव्यक्तादयः पदार्था एवोक्ता, न तु तेषां ज्ञेयत्वमुक्तम् । नहि पदार्थनिर्देशमात्रेण सांख्यमते पुरुषार्थः सिद्ध्यति । चकारात् तेषां मते प्रकृतिपुरुषयोः संश्लिष्टत्वम्, अत्र तु परापरभाव उक्त इत्यपि वैलक्षण्यं सूचितम् । अतः, पूर्वापरविचारेण पूर्वमर्थ उक्तः । अस्मिन् सूत्रे त्वेतद्वाक्यार्थमात्रविचारेणापि सांख्याभिमतोऽर्थो न सिद्ध्यतीत्युक्तम् ॥ ४ ॥

ननु ज्ञेयत्वमप्युच्यते । इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इत्यस्मिन् वाक्ये पदार्थनिर्देशमात्रं कृत्वाऽग्रे, अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत्, अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यत इत्यनेन निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यत इति कथनाज्ज्ञेयत्वं वदतीत्याशङ्क्य परिहरति ।

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

प्रकरणं हि वाक्यार्थे नियामकं, तच्च परमात्मन एव । अतोऽस्मिन्नपि वाक्ये प्राज्ञः परमात्मैव निचाय्यो, न तु प्रधानम् । अतः प्रकरणस्य नियामकत्वादशब्दमित्यपि वाक्यं ब्रह्मवाक्यमेव ॥ ५ ॥

ननु नात्र सर्वमेकं प्रकरणम्, अपि त्विन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इत्यारभ्य नाचिकेतमुपाख्यानमित्यन्तं प्रकृतिपुरुषनिरूपकं भिन्नमेव प्रकरणम् । तत्रेन्द्रियेभ्यः परा इति वाक्ये पदार्थनिर्देशः । एष सर्वेषु भूतेष्विति वाक्ये पुरुषनिरूपणम् । अशब्दमिति तु प्रकृतिनिरूपणम् । अत एतावत् प्रकरणं सांख्यमतनिरूपकमस्त्वित्याशङ्क्याह ।

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

अत्र कठवल्ल्यां, स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येऽपि मृत्यो प्रब्रूहीत्यादिना प्रथममग्निप्रश्नः। प्र तेऽब्रवीमीत्यादिना तदुत्तरम्। येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्य इति जीवविषयको द्वितीयः प्रश्नः। देवैरत्रापीत्यादिनोत्तरम्। अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति ब्रह्मविषयकस्तृतीयः प्रश्नः। सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीत्यादिनोत्तरनिरूपणम्। एवं त्रयाणामग्निजीवब्रह्मणामुपन्यासः कथनं, तेषामेव प्रश्नश्च। कथने प्रश्नस्य हेतुत्वसूचनार्थं सूत्रे प्रश्नस्य पश्चान्निर्देशः। यद्यत्र सांख्यमतमपि निरूपणीयं स्यात् तदा चतुर्थस्याप्युपन्यासः प्रश्नश्च स्यादतः प्रकरणानुरोधात् प्राज्ञस्य ब्रह्मण एवात्र निरूपणं, न मतान्तरीयपदार्थस्येति ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

ननु सांख्यमतेऽन्यवाचकानां पदानां प्रकृते ब्रह्मवाचकत्वे प्रमाणाभाव इत्याशङ्क्याह ।

महद्वच्च ॥ ७ ॥

महान्तं विभुमात्मानं, वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमित्यादौ यथा महच्छब्दो यौगिकः सन् ब्रह्मवाचकः। एवमव्यक्तशब्दोऽप्यक्षरवाचकः।। नहि वेदान्तेषु, प्रथमकार्यरूपं महत्तत्त्वं महच्छब्देन वक्तुं शक्यते। तस्यैवास्वीकारात्। अत, इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इति वाक्ये साङ्ख्यपदार्थगन्धोऽपि नास्तीति, न तन्मतस्य वेदमूलकत्वमिति सिद्धम्। अधिकरणसमाप्तिबोधकश्चः ॥ ७ ॥

श्रुत्यन्तरे पुनराशङ्क्य परिहरति। ननु पूर्ववाक्ये प्रकरणात् पदानामन्योऽर्थ उक्तः। यद्वाक्यं प्रकरणापेक्षारहितं, तदेव साङ्ख्यमतमूलं भविष्यति। अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः, अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः। देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामिति। ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ। अजा ह्येका भोक्तृभोग्यार्थयुक्ता। ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्येदित्यादि श्वेताश्वतरोपनिषदि। अन्यत्र च कपिलप्रशंसकानि तन्मतीयपदार्थनिरूपकाणि च वाक्यानि वर्तन्त इति कापिलमतस्यापि वेदमूलकत्वमित्याशङ्क्य परिहरति।

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

यथा, अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपम्, तस्यासते ऋषयः सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति मन्त्रे कर्मविशेषं कल्पयित्वा तत्रार्वाग्बिलचमसं कल्पयित्वा तस्मिन् यशोरूपं सोमं सप्त होतारो मन्त्रेण भक्षयेयुरिति विशेषः कल्पयितुं न शक्यते। किन्तु मन्त्रान्तरेण व्याख्यात एवार्थो बुद्ध्यते। तथाऽपि लोहितशुक्लकृष्णत्वेन सत्त्वरजस्तमांसि कल्पयित्वा तदनुसारेण सर्वं कापिलमतं वैदिकमिति न कल्पयितुं शक्यते। कपिलर्षिस्तावकवाक्यस्यापि नित्यभगवदात्मकाधिदैविककपिलस्तावकत्वान्न दोषः। अन्यथा नित्यानित्यसंयोगविरोधदोषः स्यात्। अतो मन्त्रमात्रेण प्रकरणादिकमनपेक्ष्य न विशेषः कल्पयितुं शक्यते ॥ ८ ॥

ननु, अर्वाग्बिलश्चमस इति मन्त्रस्य मन्त्रान्तरं व्याख्यानमस्ति। शिरश्चमसः प्राणा वै यशः प्राणा वा ऋषय इति। न त्वजामन्त्रस्य तथा व्याख्यानमस्तीत्याशङ्क्याह।

ज्योतिरुपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके ॥ ९ ॥

तुः पक्षव्यावर्तकः। अजाशब्देन ज्योतिरेवोच्यते। भगवतः प्रथमोत्पन्ना ज्योतीरूपा देवता अजाशब्देनोच्यते। यथा साल्पदोग्ध्री तथेयमप्युपासिताऽल्पसुखदात्रीति ज्ञापनायाऽजापदप्रयोगः। कुतः? उपक्रमात्, तदेवाग्निस्तद्वायुस्तदादित्यस्तदु चन्द्रमा इति ज्योतिषोपक्रमात्। द्वा सुपर्णेति वाक्यमग्रे उक्तम्। मध्यपठितोऽयं मन्त्रः पूर्वोत्तरसम्बन्धमेवार्थं वक्ति। जीवब्रह्मरूपमजद्वयमुक्तम्। अस्मिन् प्रकरणेऽयमर्थो न स्पष्ट इति श्रुत्यन्तरमस्मति दर्शयति। तथाहीत्यादि। तथाहि, यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्येति श्रुत्यन्तरे स्पष्टमेवैकेऽधीयते। अतस्त्रिवृत्करणतेजसो रोहितशुक्लकृष्णत्वं युक्तम्। अतश्चमसवाक्यवदत्रापि श्रुत्यन्तरेणोपपत्तेरिदं वाक्यं न सांख्यमतस्य मूलम् ॥ ९ ॥

ननु योगरूढिभेदेन शब्दप्रवृत्तिद्वैविध्यात्, प्रथमकार्यात्मकज्योतिषि, न जायत इत्यजेति योगासम्भवाद् रूढेश्छान्दोग्यप्रसिद्धत्वाद् कथमजाशब्दस्य प्रथमकार्यवाचकत्वमित्याशङ्क्याह।

BHAR S. LIBR

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥

यथाऽजा वर्करसहिता सवत्सा च स्वामिहितं करोति दुग्धादिना, तथेयमप्युपासिता हितं करोतीति ज्ञापनायाजाकल्पनाया उपदेशान्न पूर्वपक्षे उक्तो विरोधः । चकाराद् देवानां परोक्षप्रियत्वात् परोक्षवादोऽयमिति सूचितम् । मध्वादिवत् । यथा, आदित्यो वै देवमधु, वाचं धेनुमुपासीत, द्युप्रभृतीनामग्नित्वं पञ्चाग्निविद्योक्तम् । तथात्रापि कथनान्न दोषः । अतोऽजाशब्दमात्रान्न साङ्ख्यमतस्य वेदमूलकत्वमिति सिद्धम् ॥ १० ॥

ननु, यस्मिन् पञ्चपञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः, तमेवमन्य *आत्मानं विद्वान् ब्रह्माऽमृतोऽमृतम् इति बृहदारण्यकोक्तमन्त्रे* पञ्चपञ्चेति सङ्ख्याश्रवणात् साङ्ख्यमतस्य सम्भवति वेदमूलकत्वमित्याशङ्क्य परिहरति ।

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

यद्यप्यत्र पञ्चपञ्चेत्यनेन पञ्चानां पञ्चगुणत्वमुच्यते । पञ्चशब्दस्य सङ्ख्यावाचित्वे पञ्चसङ्ख्यायाः पञ्चसङ्ख्येत्यर्थकथने सङ्ख्यायां सङ्ख्याभावेनानन्वयात् षष्ठीसमासानुपपत्तेः पूर्वपञ्चशब्दस्य सङ्ख्येयपरत्वे द्वितीयस्य सङ्ख्यापरत्वे पञ्चसङ्ख्येयानां पञ्चसङ्ख्येत्यर्थात् पञ्चपदार्थानामेव बोधात् समीहितासिद्धेश्च । अतोऽत्र पञ्चजनानां पञ्चपञ्चेति वीप्सा वा यथासम्भवमर्थो भवति । तथाप्यसाग्रहेण सङ्ख्योपसङ्ग्रहादपि न समीहितसिद्धिः । कुतः? नानाभावात् । साङ्ख्योपसङ्ग्रहे कश्चन धर्मः पञ्चानामनुगतो वक्तव्यः । स च तन्मते न सम्भवति । तथा सति पञ्चैव तत्त्वानि भवेयुः । अतस्तेषां नानाभावः स्वीकर्तव्यः । स्वीकृते तु तस्मिन् प्रकृते समासानुपपत्तिः । किञ्चात्र साङ्ख्यमतपदार्थानिरूपणमस्मिन् वाक्य एव प्रतीयते । यत आकाशो यस्मिन्नित्यधिकरणत्वेनोक्त आत्मा चातिरेकेणोच्यत इत्याह । अतिरेकाच्चेति । अत एतन्मन्त्रेणापि न साङ्ख्यमतस्य वेदमूलकत्वसिद्धिः ॥ ११ ॥

ननु मन्त्रार्थस्त्ववश्यं कश्चन वक्तव्यः । अतो लक्षणया ज्योतिःशास्त्रवद्दाक्षीपपरिभाषया वा पञ्चपञ्चशब्दस्य पञ्चविंशति-

संख्याबोधकत्वाद् पञ्चविंशतितत्त्वान्तर्गतात्माकाशयोरेव माहात्म्यार्थमाधाराधेयभावप्रदर्शनाच्च तन्मन्त्रस्यैव सांख्यमते मूलत्वमित्याशङ्का निराकरोति ।

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

पञ्चजनशब्दवाच्याः प्राणादय एव । कुतः ? प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो मन इति वाक्यशेषात् । नन्वस्य वाक्यशेषत्वं कथमिति चेदुच्यते । प्राणस्य प्राणमितिवाक्ये करणात्मकाः प्राणादय उक्ताः । ते ज्ञानक्रियात्मकं कार्यं स्वेन व्यापारेण जनयन्तीति तेषां करणान्तरानपेक्षणात् प्राणस्य प्राणमिति कथनं बाधितं स्यात् । अत एतद्वाक्यस्य पञ्चजनवाक्यशेषत्वमङ्गीकृत्य द्वयोर्वाक्ययोरेकोऽर्थो वक्तव्यः । एवञ्च बुद्धेः संशयविपर्यासनिश्चयस्मृतिस्वापलक्षणपञ्चवृत्तिजनकत्वात् पञ्चजनाः प्राणादय एव । तेषां तत्तत्कार्यजनकत्वं न स्वतः, किन्तु सर्वेषामाधिदैविकरूपभगवत एवेति प्राणादीनां प्राणादिरूपो भगवानेवेत्येवं द्वयोर्वाक्ययोरेकवाक्यतयार्थकरणे सर्वसामञ्जस्यम् । अतः प्राणादय एव पञ्चजना इति, न तन्मतं सिद्ध्यति ॥ १२ ॥

ननु काण्वपाठे प्राणस्य प्राणमितिवाक्ये, अन्नस्यान्नमिति नास्ति, तदा कथं पञ्चजनत्वं तत्राह ।

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥ १३ ॥

एकेषां काण्वानां पाठेऽन्ने असति ज्योतिषा पञ्चसङ्ख्यापूरणम् । यत एतत्पूर्वं पठितमन्त्रे तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरित्युक्तमतस्तेन ज्योतिषाऽत्र सङ्ख्यापूर्तिः । अत एतत्पञ्चजनमन्त्रस्यापि न साङ्ख्यमतमूलत्वमिति सिद्धम ॥ १३ ॥

ननु, तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इति, तत्तेजोऽसृजतेति, एतस्माज्जायते प्राण इति, इदं सर्वमसृजतेत्यादौ क्वचिदाकाशादिकायाः क्वचित्तेजआदिकायाः क्वचित् प्राणादिकायाः क्वचिदक्रमिकायाः सृष्टेः प्रतिपादनाद् वस्तुनो द्वैरूप्यासम्भवेन सृष्टिप्रतिपादकश्रुतिवाक्यानां परस्परं विगानदर्शनात् तेषां ब्रह्मोपासनविधेस्तावकत्वेनार्थवादत्वान्न तैर्ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं सिद्ध्यति । कि-

ननु दृश्यमानजगतः कारणविचारेऽनेकेषु स्मार्तमतेषु कापिलमतस्याभ्यर्हितत्वेन तदुक्तप्रकारेणैव कार्यकारणविचार उचित इति प्राप्ते, उच्यते ।

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

सृष्टिभेदेषु ब्रह्मणः कारणत्वे न विप्रतिपत्तिरस्ति । कुतः? यथा व्यपदिष्टस्य एकस्याकाशादिषु कारणत्वेनोक्तस्यान्यत्रापि तस्यैव कारणत्वेनोक्तेः । अतः कार्यप्रकाराणामनेकत्वेऽपि सर्वत्र कारणत्वेन ब्रह्मण एवोक्तेः कारणत्वे विगानं नास्तीत्यर्थः । कार्यप्रकारेषु भेदेन निरूपणं तु ब्रह्मणो माहात्म्याय । अनेकप्रकारेण जगत्कर्तृत्वबोधनात् । अत एव, न तस्य कार्यं करणं च विद्यत इत्यादिभिर्लौकिककर्तृत्वनिराकरणम् । अतः श्रुतिषु परस्परं विरोधाभावात् तदुक्तप्रकारेण ब्रह्मण एव कारणत्वं युक्तं, न तु कापिलस्मृत्यभिमतप्रकृतेरिति सिद्धम् ॥ १४ ॥

ननु कार्योत्पत्तिप्रकारभेदानां ब्रह्मणो माहात्म्यबोधकत्वात् तन्निरूपकश्रुतीनां परस्परं विगानाभावेऽपि कारणनिरूपिकाणाम्, असद् वा इदमग्र आसीत्, सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्, अव्याकृतमासीत्, नासदासीन्नो सदासीत् तम आसीदित्यादीनां श्रुतीनाम् असदादीनां कारणत्वेन प्रतिपादकत्वाद् ब्रह्मणः कारणत्वे विगानमस्तीति प्रकारान्तरेणाशङ्क्य परिहरति ।

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

आकृष्यते स्वस्थानात् प्रच्याव्यत इत्याकर्षः । एतेषां जगत्कारणप्रतिपादकानाम् असदादिपदानां लोकप्रसिद्धार्थात् समाकृष्य ब्रह्मपरत्वं कल्प्यते । यथाऽनेकविरुद्धधर्माश्रयत्वं ब्रह्मणस्तथाऽनेकशब्दवाच्यत्वमपि । ब्रह्मणोऽनभिव्यक्तत्वाद् असत्तमइत्यादिशब्दवाच्यत्वम् । एवं रीत्यैकवाक्यत्वसम्भवादन्यार्थकरणप्रबोधविजृम्भितम् । अतः शब्दवैलक्षण्येऽपि श्रुतीनामेकार्थत्वान्न विप्रतिषेध इति सिद्धम् ॥ १५ ॥

कौषीतकिब्राह्मणोपनिषदि बालाक्यजातशत्रुसंवादे, कैष एत-

द् बालाके पुरुषोऽशयिष्टेत्यादौ जीवं प्रक्रम्य तस्मात् सर्वोत्पत्तिर्निरूपिता । तत्र ब्रह्मणोऽनुप्रवेशश्चोक्तः । तत्र ब्रह्मसहितो जीव एव कर्ता ब्रह्मैव वेति संशयेऽस्मिन् प्रकरणे ब्रह्मोपक्रम्य जीवपर्यवसानोक्त्या ब्रह्मत्वेनोक्तो जीव एव कर्ता भवितुमर्हति । ब्रह्मत्वादयोऽपि जीवस्यैव धर्मा राजत्वादिवत् । एवञ्च लोके जीवस्य कर्तृत्वं दृश्यमानं साहजिकमेव । तथाच जीवस्याणुत्वात् स्वतः कर्तृत्वासम्भवेन प्रकृतिद्वारकमेव कापिलमतोक्तरीत्या भविष्यतीति प्राप्ते प्रोच्यते ।

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य चैतत्कर्मेत्येतत्प्रकरणोपक्रमवाक्ये जीववाचकपुरुषपदोक्त्या जीवकर्तृत्वं निरूप्य यस्य चैतत्कर्मेत्यत्र, एतच्छब्दस्य जगद्वाचित्वात् तत्कर्तृत्वमत्रोच्यते । एवं च जीवजडात्मकस्य जगतो ब्रह्मकर्तृकत्वमन्यत्रोक्तमत्रापि तदेवोच्यत इति भगवानेव जगत्कर्ता, न जीवः । तस्य जगत्कर्तृत्वस्यान्यत्राश्रुतत्वादश्रुतकल्पनापत्तेः । सुषुप्तावपि ब्रह्मण्येव जीवस्य लयस्तत एव सर्वमिति ज्ञेयम् । प्राणादिशब्दवाच्यत्वं ब्रह्मणि पूर्वं साधितमेव । अतो न जीवो, नापि तदधिष्ठिता प्रकृतिर्जगत्कारणं, किन्तु ब्रह्मैव ॥१६॥

नन्वत्र क्वैष एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्टेति जीवं प्रक्रम्य तस्य शयनोत्थानादिधर्मानुक्त्वा ब्रह्मत्वं जगत्कर्तृत्वं चोच्यते । तज्जीवे स्वतोऽसम्भवात् प्रकृतिद्वारकं भविष्यति । अथवा प्राण एवैकधा भवतीति मुख्यप्राणलिङ्गमप्यन्यत्र दृश्यते । सुषुप्तौ तस्यैव वृत्तेरुपलम्भात् तस्यैव विद्यमानत्वात् तत एवोत्पत्तिप्रलयौ । तस्य च प्रकृत्यंशत्वेन जडात् प्रधानादेव सृष्टिरुक्ता भवति । अतोऽस्मिन् प्रकरणे जीवात् प्राणाद्वा सृष्टिरुक्तेति न ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमिति सूत्रेणाशङ्क्य परिहरति ।

जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेत् तद्व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

जीवप्राणयोः कर्तृत्वकथनं तु जीवस्य ब्रह्माधिष्ठितत्वात् प्राणस्य ब्रह्मयोगादुक्तं, नतु तयोः स्वातन्त्र्येण जगत्कर्तृत्वं सम्भवतीति व्याख्यानं पूर्वमेव 'आश्रितत्वादिह तद्योगाद्' इति सूत्रेण । जीवस्य ब्रह्माधिष्ठितत्वान्मुख्यप्राणस्य ब्रह्मणा सह योगाद् ब्रह्मकार्यमेव तयो-

निरूपितं, नतु तयोः स्वातन्त्र्येण कार्यकर्तृत्वमस्तीत्यर्थः । अतः सर्वं कार्यं ब्रह्मण एव, नान्यत इति निरूपणादस्मादपि वाक्याद् ब्रह्मकारणत्वमेव निरूपितं जगतो, न प्रकृतिकारणत्वमिति सिद्धम् ॥ १७ ॥

स्वमतेन जीवमुख्यप्राणलिङ्गसमाधानमुक्त्वा जैमिनिमतेनाऽपि परिहारमाह ।

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥

स्वापप्रतिबोधौ जीवधर्मावेव । चक्षुरादिलयाश्रयत्वं प्राणधर्म एव । नैतौ ब्रह्मणि सम्भवत इति नियतधर्मवादी जैमिनिस्तयोर्धर्मयोः कीर्तनमस्मिन् प्रकरणेऽन्यार्थमिति वदति । जीवप्राणयोर्ब्रह्मभेदे ब्रह्मनिरूपणे तन्निराकरणावश्यकत्वज्ञापनार्थं तुः । सुषुप्तौ पश्चाज्जीवलयोद्गमनिरूपणवैलक्षण्येन ब्रह्मणो ज्ञानार्थं सुषुप्त्यवस्थायां मृतिवैलक्षण्यबोधनार्थं यत् प्राणनिरूपणं तदपि तदाश्रयब्रह्मज्ञानार्थमित्यन्यार्थं जीवमुख्यप्राणधर्मकीर्तनमित्यर्थः । यो वै बालाके एषां पुरुषाणां कर्तेत्युपक्रमे मुख्यतया ब्रह्मैव निर्दिष्टम् । उपसंहारे तु तज्ज्ञानेनासुरजयः सर्वभूतश्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं चेति फलमुक्तम् । नह्येतद् ब्रह्मज्ञानं विनाऽन्येन सम्भवति । अत उपक्रमोपसंहाराभ्यामेवावगम्यते, यदस्मिन् प्रकरणे मुख्यं ब्रह्मैव प्रतिपाद्यमिति । अपिच प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि ब्रह्मपरत्वं प्रकरणस्य ज्ञायते। क्वैष एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्टेति प्रश्नो जीवस्य ज्ञातत्वादधिकरणात्मकब्रह्मविषयक एव । यत्रैष एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्टेति-व्याख्यानमपि ब्रह्मपरमेव । ननु नाडीष्वपि सुप्तिसम्भवात् कथं ज्ञातव्य नाडीव्यतिरिक्त आत्मैवात्र प्रतिपाद्यत इत्याशङ्क्य तत्र प्रमाणमुपन्यस्यति । एवमेके शाखिनो वाजसनेयिनः स्पष्टमधीयते । दृप्तबालाकिब्राह्मणे, सहोवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेत इति । अत्राकाशशब्देन ब्रह्मोक्तम् । सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवति । स्वमपीतो भवतीति चेत्यन्यत्रापि तथैवोक्तम् । अतोऽत्र जीवमुख्यप्राणलिङ्गानामाधारभूतब्रह्मज्ञाना-

र्थत्वान्न तेन प्रकृतिकारणवादः सिद्ध्यतीति ब्रह्मैव जगत्कारणमिति सिद्धम् ॥ १८ ॥

वाक्यान्तरे जीवब्रह्मवादेन प्रकृतिकारणवादमाशङ्क्य परिहरति । बृहदारण्यके चतुर्थे षष्ठे चाध्याये याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादे यदेवाऽमृतत्वकरणं तदेव मे ब्रूहीति मैत्रेय्या पृष्टो याज्ञवल्क्यस्तां स्तुत्वा ज्ञानमुपदिदेश । तत्र प्रकरणी जीवो ब्रह्म वेति विशये, आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीत्यादिनाऽऽदिमध्यावसानेषु जीवनिरूपणदर्शनाज्जीव एवात्र प्रकरणी विज्ञायते । तस्यैवोत्कर्षार्थं ब्रह्मत्वं जगत्कर्तृत्वं चोच्यते । न तु ततोऽतिरिक्तं ब्रह्म वक्तुं युक्तम् । अतो वेदे सृष्टिनिरूपकवाक्यानामेतन्न्यायेनान्यपरत्वान्न ब्रह्मणो जगत्कारणत्वप्रतिपादने तात्पर्यमिति सांख्याभिमतः प्रकृतिकारणवाद एवास्त्विति प्राप्ते, उच्यते ।

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

एतद्वाक्यस्य ब्रह्मण्येवान्वयान्न जीवस्य प्रकरणित्वं सम्भवतीत्यर्थः । भगवत्सम्बन्धेनैव सर्वस्य जीवस्य च प्रियत्वम् । तस्यैवानन्दमयत्वात् । तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति, आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते, सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ति, एष ह्येवानन्दयातीत्यादिश्रुतिभिर्निःसन्दिग्धं ब्रह्मणः स्वरूपं तत्कार्यं तदंशा जीवाश्च निरूपिता इतीदं वाक्यमपि तैः सहैकार्थं युक्तम् । नत्वस्य भिन्नरीत्या जीवनिरूपणपरत्वम् । एवञ्च सर्ववेदान्तानामविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वं भवति । तथाच वाक्यान्वयादिदमपि वाक्यं ब्रह्मपरमेव, नतु जीवपरमिति, न प्रकृतिकारणवादशङ्कावकाशः ॥ १९ ॥

जीवधर्मा जीव एव नियता, न ब्रह्मणि सम्भवन्तीति ये एकदेशिनो मन्यन्ते, तेषां मतेन प्रकृते सिद्धान्तकथनार्थं तन्मतान्यनुवर्तते ।

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॥ २० ॥

भगवता ह्यस्य लौकिकभोगसिद्ध्यर्थं यः स्वांशो विस्फुलिङ्गवत् पृथक्कृतः स जीव इत्याश्मरथ्यमतेन जीवोपक्रमाज्जीवस्यैवेदं प्रकर-

यामित्याशङ्कासमाधानमाह । प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमिति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा जीवस्य भगवदंशत्वेन तदभेदे सति सिद्ध्यति । तथाच तस्याः प्रतिज्ञायाः सिद्धेरिदं लिङ्गं, यथा जीवो भगवदंशतया जडोऽपीतिज्ञापकः । अतो जीवोपक्रमेऽपि न दोषः ॥ २० ॥

उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

चैतन्यमात्रं जीवोऽनादिसिद्ध एव वासनया देहादिसङ्घाते प्रविष्टोऽतश्चिद्रूपे ब्रह्मणि चिन्मात्ररूपेण प्रवेशो तस्य मोक्ष इत्यौडुलोमिमतेनापि जीवोपक्रमशङ्कासमाधानमाह । उत्क्रमिष्यत एवम्भावादिति । अत्र जीवमुपक्रम्य भगवतः श्रवणकीर्तनादिकं निरूपितम् । तत्संसारभावादुत्क्रमिष्यतो जीवस्य लिङ्गम्, मुक्तौ जीवो भगवानेव भविष्यतीतिज्ञापकम् । कुतः ? एवम्भावात्, मैत्रेय्या एवाऽमृतीभावात् । सर्वेषां जीवानां ब्रह्मत्वेऽमृतत्वं सिद्धमेवेति तदर्थं ज्ञानादिप्रयासवैयर्थ्यं स्यात् । अतो ज्ञानेन संसारादुत्क्रमिष्यतो जीवस्याऽमृत्वमिति ज्ञापनार्थं जीवोपक्रमः । अतो जीवो ब्रह्माभिन्न एवेति पक्षेऽपि न जीवोपक्रमे दोषः ॥ २१ ॥

भगवत आसक्त्या विषयभोक्तृरूपं जीव इति काशकृत्स्नमते जीवोपक्रमसंशयवारणमाह ।

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

भगवत एवावस्थाविशेषो जीव इत्यवस्थितेर्लिङ्गाज्जीवोपक्रमः । अतः संसारदशायामपि जीवो ब्रह्मैवेति तेनोपक्रम्य भगवच्छ्रवणादिविधानेऽपि न दोषः । अतो न मैत्रेयीब्राह्मणेनापि, जीवद्वारा प्रकृतिः कारणमिति सांख्यमतसिद्धिरिति सिद्धम् ॥ २२ ॥

ननु श्रुत्युक्तकारणत्वाद् ब्रह्मणो निमित्तकारणत्वमस्तु, समवायिकारणं तु प्रकृतिरेव कार्यानुरूपत्वात् । समवायिनिमित्तकारणयोर्भेदोऽवश्यं युक्तः । अतो ब्रह्मवादेऽपि सांख्यस्मृत्यभिमता प्रकृतिः समवायिकारणत्वार्थमपेक्षितेत्यर्द्धजरतीयन्यायेन ब्रह्मकारणत्वमुपनिषदुक्तं, प्रकृतिकारणत्वं स्मृतिसिद्धमुभयमभ्युपेयमित्याशङ्क्याह ।

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥

प्रकृति समवायिकारणं, चकारान्निमित्तकारणं च ब्रह्मैव । कुतः ? येनाश्रुत श्रुत भवतीत्यादि प्रतिज्ञा । यथैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मय विज्ञातं स्यादित्यादिर्दृष्टान्त । तयोरनुपरोधाद् अबाधादित्यर्थं । तद्यदि ब्रह्मैव सर्वसमवायिकारणं स्यात् तर्हि तज्ज्ञानेन सर्वं ज्ञात भवति, नान्यथा । अतो न प्रकृतिर्जगत्समवायिकारण, किन्तु ब्रह्मैव ॥ २३ ॥

अत्रैव हेत्वन्तरमाह ।

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेयेत्यभिध्यानस्योपदेशाद् ब्रह्मैव जगत्समवायिकारण श्रुत्यभिमतम् । जडाया प्रकृतेरभिध्यानासम्भवात् । चकारणेद सर्वं यदयमात्मेति श्रुत्युक्त जगतो ब्रह्मत्वं ब्रह्मण एव समवायित्वे भवति, नान्यस्य समवायित्वे । यद्वा, सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीतेत्यादौ सर्वस्य ब्रह्मत्वेनोपासनोपदेशो ब्रह्मण सर्वसमवायित्व युक्त इति । चकारणैकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखमिति स्मृति परिगृहीता ॥ २४ ॥

किञ्च ।

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ २५ ॥

सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते, आकाशं प्रत्यस्तं यन्तीति श्रुत्या, चकाराद्, अहं सर्वस्य जगत प्रभव प्रलयस्तथेति स्मृत्या च साक्षादेवोभयोर्ब्रह्मण सकाशाद् ब्रह्मण्येव च सृष्टिप्रलययोरेवाम्नानात् कथनादित्यर्थ । न हीदं ब्रह्मणो निमित्तकारणत्वे सम्भवति । अतो ब्रह्मैव समवायिकारणम् ॥ २५ ॥

ननु, स एव सर्वं सृजति स एवावति हन्ति चेति श्रुतौ ब्रह्मणो निमित्तकारणत्वमात्रप्रतीतेराकाशादेव समुत्पद्यन्त इति वाक्यस्यौपचारिकत्वेनाप्युपपत्ते प्रकृतिसमवायिकारणवाद एव युक्त इत्याशङ्क्य परिहरति ।

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

तदात्मानं स्वयमकुरुतेति श्रुतावात्मन स्वस्यैव कृते करणाद् ब्रह्मैव जगत्कारणमुक्तमिति । आत्मकृति कथ सम्भवतीत्याश-

ङ्क्य तत्रोपपत्तिमाह । कार्याकारेण ब्रह्मणः परिणामात् । ब्रह्मणः सर्वभवनसमर्थत्वादविकृतमेव सुवर्णादिवत् कार्यरूपेण परिणामसम्भवात् । अतो जगतो ब्रह्माविकृतपरिणामरूपकार्यत्वाद् ब्रह्मैव समवायिकारणमिति सिद्धम् ॥ २६ ॥

ननु जडानां ब्रह्मकारणकत्वेऽपि चेतनेषु मनुष्यादिषु योनिबीजयोः समवायिकारणत्वदर्शनाज्जीवानां योन्यात्मकप्रकृतेः कारणत्वमस्त्वित्याशङ्क्य परिहरति ।

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

जगतो योनिश्च ब्रह्मैव । चकाराच्छाक्तवादनिरासः । अत्र युक्तिश्रुती प्रमाणमित्याह । हि गीयते । सदेव सौम्येदमग्र आसीद्, एकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिषु सृष्टेः पूर्वमेकमेवोक्तम् । आकाशादेश्च समुत्पद्यन्ते, आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्त इत्यादिष्वेवकारेणैकमेव ब्रह्म जगत्कारणमुक्तमिति युक्तिः । गीयते च ब्रह्मणो योनित्वं, कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं, यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा इत्यादिश्रुतिषु, मम योनिर्महद् ब्रह्म, तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पितेत्यादिस्मृतिषु च । अतो ब्रह्मैव जगतो योनिर्बीजं पुरुषो जीवश्चेति, इदं सर्वं यदयमात्मेतिश्रुत्युक्तं भगवतः सर्वरूपत्व सिद्धम । अतो ब्रह्मवादे केनाप्यंशेन प्रकृतिप्रवेशाभावात साङ्ख्यमतमशब्दमितिसिद्धम् ॥ २७ ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥

एतेन ब्रह्मणो जगत्कारणत्वस्थापनेन ब्रह्मवादे स्थापिते साङ्ख्यमते निराकृते च सति सर्वे पातञ्जलादिवादा व्याख्याताः । अवैदिका अनुपयुक्तास्ते वादाः । अतस्ते नादर्तव्या इत्यर्थः । वैदिकानां वेदानुसारेण वस्तुविचारः कर्तव्यः । तद्विरुद्धवादानामप्रामाण्याद् ब्रह्मवादे न कोऽपि शङ्कावकाश इति सर्वं सुस्थम् । अत एवाग्रिमाध्याये विस्तरेण मतान्तराणि निराकरिष्यन्ते । अध्यायसमाप्तिसूचिका सूत्रैकदेशावृत्तिः ॥ २८ ॥

इति श्रीब्रह्मसूत्रवृत्तौ मरीचिकाख्यायां प्रथमाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥
समाप्तोऽयं प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

प्रथमाध्याये वेदान्तवाक्यानां सन्दिग्धानां ब्रह्मपरत्वेन समन्वयो निरूपितः । अतः परं स्मृतिविप्रतिषेधनिराकरणाय द्वितीयाध्याय आरभ्यते

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

ननु कपिलादिमहर्षिकृतसाङ्ख्यस्मृतौ प्रधानस्यैव जगत्कारणत्वमुक्तम् । सा तु मोक्षैकोपयोगित्वेन धर्माद्युपयोगिमन्वादिस्मृतिभ्योऽन्तरङ्गा जगत्कारणनिर्णये । तत्राप्यनिर्णायकत्वाङ्गीकारे वैयर्थ्यापत्तेः । अतो न ब्रह्म जगत्कारणमिति चेन्न । अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथेत्यादिविशुद्धब्रह्मकारणताबोधकस्मृत्यन्तरानवकाशान्न तथाङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

प्रकृतिव्यतिरिक्तानां महदादीनां लोके वेदे चानुपलब्धेर्न साङ्ख्यमतमङ्गीकर्तव्यम् ॥ २ ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

साङ्ख्यस्मृतिनिराकरणेन योगस्मृतिरपि निराकृता ज्ञेया । योगशास्त्रस्य वैदिकत्वशङ्कया तन्निराकरणार्थं पृथक् सूत्रारम्भः ॥३॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

ननु जगतो विलक्षणत्वादचेतनत्वाच्चेतनं न कारणम् । विलक्षणत्वं च विज्ञानं चाविज्ञानं चेति श्रुतिवाक्याज्ज्ञेयम् । अतोऽचेतना प्रकृतिरेव कारणत्वेनाङ्गीकर्तव्या ॥ ४ ॥

ननु नास्य जगतः श्रुतिवाक्यादचेतनत्वं वक्तुं युक्तम् । मृदब्रवीत्, आपोऽब्रुवन्, तत्तेज ऐक्षतेत्यादिश्रुतौ भूतेन्द्रियाणां चेतनत्वोक्तेरित्याशङ्क्याह ।

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

तुशब्दः पक्षव्यावर्तकः । तत्तदभिमानिदेवतानामेव चेतनत्वेन व्यपदेशः । कुतः ? विज्ञातं चाविज्ञातं चेति तत्रैव चेतनाचेतनविशेषकथनात् । अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदित्यादौ चेतनानामग्न्यादिदेवतानामचेतनानुगतिनिरूपणाच्च । तथाच, न जगतश्चेतनत्वमित्यर्थः ॥ ५ ॥

अतोऽचेतना प्रकृतिरेव जगत्कारणं, नतु चेतनं ब्रह्मेति प्राप्ते, उच्यते ।

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

तुः पक्षव्यावर्तनार्थः । लौकिके केशगोमयवृश्चिकादौ कार्यकारणयोर्वैरूप्यं दृश्यते । तथापि कश्चित् कारणांशोऽनुवर्तत एवेति चेत्, प्रकृतेऽपि ब्रह्मसत्तायाः सर्वत्रानुवृत्तिर्दृश्यत एव । अतो वैलक्षण्यानुरोधान्न ब्रह्मकारणत्वं दूषणीयमिति ॥ ६ ॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

ननु श्रुतौ जगत्कारणत्वेनासदुक्तमिति चेन्न । इदं वचनं प्रतिषेधमात्रार्थम् । अग्रे कथमसतः सज्जायेतेति कथनात् ॥ ७ ॥

शङ्कते ।

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

कार्यस्य कारणे लये कार्यस्य स्थौल्यसावयवत्वपरिच्छिन्नत्वाशुद्ध्यादिधर्मैः कारणस्यापि तद्धर्मवत्त्वप्रसङ्गादसमञ्जसं ब्रह्मकारणवचनमिति प्राप्ते ॥ ८ ॥

परिहरति ।

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

ब्रह्मकारणवादे न किञ्चिदसामञ्जस्यमस्तीति तुशब्दः । स्वपक्षस्थापनपरपक्षनिराकरणयुक्तीनां सत्त्वात् । तत्र उत्पन्नस्य तत्रैव लये कारणे तद्धर्मसम्बन्धो न भवति । शरावरुचकादीनां मृदि लये-

ऽपि मृदस्तद्धर्मवत्त्वादर्शनात् । अतो दृष्टान्ताभावान्नास्मन्मते दूषणलेशो ऽपि ॥ ९ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

एत एव दोषाः प्रतिवादिपक्षे दुष्परिहराः । निर्विशेषात् प्रधानात् सविशेषकार्योत्पत्तिर्लये तद्धर्मसम्बन्धप्रसक्तिरसत्कार्यवादाङ्गीकार एवमादिदोषाणां प्रतिवादिपक्षे सम्भवान्नेदं मतं समीचीनमित्यर्थः ॥ १० ॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

किञ्च, वेदार्थे केवलतर्केण विचारो न युक्तः । तर्कस्याप्रतिष्ठानात् । तर्को हि स्वोत्प्रेक्षिना युक्तिः । सैकेनोक्ता नान्यैरङ्गीक्रियते । ऋषीणां स्वातन्त्र्येण बुद्धिवैलक्षण्यसम्भवाद्, वस्तुनि विकल्पासम्भवान्नियामकस्यैकस्याभावाच्च । अतो न तर्कस्य प्रतिष्ठा । अत्र पूर्वपक्षी परिहरति । अप्यन्यथानुमेयमिति चेद् । एवमपि सति वयमन्यथानुमिमीमहे, तर्के नाप्रतिष्ठादोषो भविष्यति । प्रतिष्ठितः कोऽपि तर्को नास्तीति तु न वक्तुं शक्यम् । सकलव्यवहारबाधापत्तेः । आर्षं धर्मोपदेशं चेति स्मृतेश्च । अतः सदोषतर्कं परित्यज्य निरवद्यतर्केण निर्णयो भविष्यतीति चेद् । एवमपि श्रुत्यनुसारिणां ब्रह्मवादिनां निरवद्यतर्कसद्भावेऽपि प्रकृतिकारणवादिनस्तर्कस्य दोषाविमोक्षप्रसङ्गः । नियामकप्रमाणाभावाद् ऋषीणां परस्परं वैमत्यसम्भवाच्च । अतस्तर्कमूलकसाङ्ख्यमतानुसारेण प्रकृतेर्जगत्कारणत्वं नाङ्गीकर्तव्यमितिभावः ॥ ११ ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

एतेन साङ्ख्यमतनिराकरणेन शिष्टापरिग्रहा अणुमायाकारणवादा ये सर्वथा शिष्टैर्न परिगृहीतास्ते निरस्ता ज्ञातव्याः ॥१२॥

एवं ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे स्मृतिविरोधं परिहृत्य दोषान्तरमाशङ्क्य परिहरति।

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥

ननु निर्विशेषस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे भोक्तुर्भोग्यत्वं, भोग्यस्य च भोक्तृत्वं प्राप्नोति । अत एकस्यैव भोक्तृभोग्यविभागो न संभवतीति चेत्, स्याल्लोकवत् । लोके यथा कटककुण्डलादीनां सुवर्णकार्यत्वेन सुवर्णाभेदेऽपि, न कटकस्य कुण्डलत्वमेवमेव, न भोग्यस्य भोक्तृत्वम् । तथाच कार्याणां कारणात्मकत्वेऽपि परस्परं कार्यात्मकत्वाभावान्नोक्तदोषः ॥ १३ ॥

ब्रह्मकारणवादे श्रुतिविरोधं परिहरति ।

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

ननु, वाचारम्भणं विकार इति श्रुत्या घटपटादिविकाराणां वाङ्मात्रारब्धत्वेन वस्तुतोऽभावात् कस्य ब्रह्म कारणं स्यादित्याशङ्क्य वाचारम्भणश्रुतेरर्थमाह । आरम्भणशब्दादिभ्यः कार्यस्य कारणानन्यत्वमुच्यते, नतु मिथ्यात्वमिति ॥ १४ ॥

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

भाव एव विद्यमान एव घटे घटोपलब्धिर्नत्वभावे । वाङ्मात्रारब्धत्वे तु मिथ्यैवात्र घटोऽस्तीत्युक्ते घट उपलभ्येत । चकारेण, मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुतिरपि सत्यत्वप्रतिपादिका संगृहीता । अतो घटादिकार्याणां सत्यत्वाद् वाचारम्भणश्रुतिः कारणानन्यत्वमेव प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

अवरस्य प्रपञ्चस्य सत्त्वात् । यदिदं किञ्च तत्सत्यमित्याचक्षते, सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्यादिश्रुतिभ्यस्त्रैकालिकत्वाद् ब्रह्मत्वं, नतु मिथ्यात्वम् ॥ १६ ॥

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

ननु, असद्वा इदमग्र आसीदिति श्रुत्या पूर्वं कार्यस्यासत्त्वमुच्यत इति चेन्न । अव्याकृतत्वरूपधर्मान्तरेण तथा व्यपदेशः, तदात्मानं स्वयमकुरुतेतिवाक्यशेषाज्ज्ञातव्यः । तत्र हि स्वस्यैव क्रियमाणत्वमुक्तम् ॥ १७ ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

समवेतमेव कार्यं सद् उत्पाद्यत इति युक्तम् । समवायात्मकसम्बन्धस्य द्विनिष्ठत्वेन नित्यत्वेन च कार्यस्यापि कारणे स्थितिरव्यक्तरूपेण सर्वदाङ्गीकर्तव्या । कुलालादीनां प्रवृत्तिस्त्वभिव्यक्त्यर्था। शब्दान्तरं तु, सच्छब्दात, तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यात्मशब्दः । अतो घटादिकार्यस्य सत्यत्वमेव युक्तं, न मिथ्यात्वम् ॥ १८ ॥

नन्वेवं घटादीनां नित्यत्वे प्रलयकालेऽप्युपलब्धिः स्यादित्याशङ्क्याह ।

पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा संवेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्यते, विस्तृतस्तु सम्यग्गृह्यते । तथाऽऽविर्भावानाविर्भावेण जगतोऽपि ग्रहणाग्रहणे ज्ञेये ॥ १९ ॥

यथा च प्राणादिः ॥ २० ॥

यथा प्राणापानानां नियमने जीवनमात्रं सम्पद्यते । अनियमने त्वाकुञ्चनादिकमपि । नैतावता प्राणाभेदो वक्तुं युक्तः । तथा जगतोऽपि पूर्वमसत्त्व न वक्तुं शक्यम् । ज्ञानक्रियाभेदात् सूत्रद्वयमुक्तम ॥ २० ॥

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

नन्वनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येत्यादिश्रुतिभिरितरस्य जीवस्यापि ब्रह्मत्वेन व्यपदेशाद् ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे तद्धिताकरणदोषप्रसक्तिः । जीवहिताकरणं तु जीवानां दुःखदर्शनाज्ज्ञायत इति प्राप्ते ॥ २१ ॥

उच्यते ।

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

पूर्वपक्षव्यावर्तकस्तुशब्दः । यदि ब्रह्म तावदेव स्यात्तदाऽयं दोषः । तत्तु जीवाज्जडाद्याधिकम् । आत्मा द्रष्टव्य इत्यादिवाक्येषु कर्मकर्तृभावेन भेदेन निर्देशाद् विज्ञानमय आनन्दमय इति भेदनिर्देशाद्वा । अतोऽधिकस्य नियमनांशहितकरणादर्शनादंशभूतजीवानां दुःखादिदर्शनेऽपि न ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे दोषः ॥ २२ ॥

अश्मादिवच्च तदुपपत्तिः ॥ २३ ॥

यथा हीरमाणिक्यपाषाणादीनां पलाशचम्पकचन्दनानां पार्थिवत्वाविशेषेऽप्युच्चनीचत्वं दृश्यते । तथा जीवमात्रस्य ब्रह्मांशत्वेऽपि ब्रह्मादिस्थावरान्तानामुच्चनीचत्वं कार्यवैलक्षण्यं चोपपद्यते ॥ २३॥

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥

ननु लोके कुलालादीनां घटादिकार्यकरणे चक्रादिसाधनान्तरोपसंहारदर्शनान्न केवलस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमुपपद्यत इति चेन्न । क्षीरवद्धि । यथा दुग्धं साधनान्तरमनपेक्ष्यैव दधि भवति तथा ब्रह्मापि साधनान्तरनिरपेक्षं जगद्रूपं भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

अतो भिन्नकार्यकरणे दृष्टान्तः । यथा देवर्षिपितरो बाह्यनिरपेक्षा एव योगसामर्थ्यात् सर्वं कुर्वन्ति । तथा ब्रह्मापि साधनान्तरनिरपेक्षमेव सर्वं करोति ॥ २५ ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

ननु ब्रह्म साधनान्तरनिरपेक्षमेव स्वात्मानं जगत् कुर्यात् तदा कृत्स्नं ब्रह्मैकमेव कार्यं स्यात् । यद्यंशभेदेन जगद् भवति, तदा निष्कलं निष्क्रियं शान्तमिति निरवयवत्वश्रुतिविरोधः । अतो न जगतो ब्रह्मकारणत्वं युक्तमिति प्राप्ते ॥ २६ ॥

उच्यते ।

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

तुः पक्षव्यावर्तकः । ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं निरवयवत्वं चोभयमपि श्रूयते । श्रुतिसिद्धं च युक्त्या न बाधनीयम् । ब्रह्मणः शब्दमूलत्वाच्छब्दैकसमधिगम्यत्वात् । अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेदिति वाक्यात् । सर्वभवनसमर्थे ब्रह्मणि विरोधाभावाच्च ॥२७॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

ब्रह्मणो जगत्सृष्टौ देशकालसापेक्षतापि नास्ति । यत आत्मन्येव सर्वं सृजति । यतोऽस्य विचित्राः शक्तयः श्रूयन्ते । यद्वा, अनन्तरोऽबाह्य इतिश्रुत्यनुरोधाद् बाह्यसृष्टिं पूर्वं निरूप्यान्तरसृष्टिं निरूपयति । आत्मनीति ॥ २८ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥

प्रधानवादिनः स्वपक्षदोषा दुष्परिहराः । युक्तिविरोधात् । प्रमाणाभावेन तस्याचिन्त्यत्वकल्पनानुपपत्तेश्च ॥ २९ ॥

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

सर्वशक्तिभिरुपेता युक्ता परा देवता ब्रह्मैव । चकारात् सत्यत्वादिगुणयुक्ता च । यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वकर्ता सर्वकाम इत्यादिश्रुतिषु तथा दर्शनात् ॥ ३० ॥

विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

ननु लोके इन्द्रियवत एव कर्तृत्वदर्शनाद् ब्रह्मणो विकरणत्वान्निरिन्द्रियत्वान्न कर्तृत्वं सम्भवतीति चेद्, एतस्याः समाधानं पूर्वमेव, श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादितिसूत्रेणोक्तम् । अनवगाह्यमाहात्म्ये ब्रह्मणि श्रुतिरेव प्रमाणम् । न तु कुतर्कावकाशः ॥ ३१ ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

ननु प्रयोजनवतो लोके कर्तृत्वदर्शनाद् ब्रह्मण आप्तकामत्वेन

प्रयोजनाभावान्न कर्तृत्वं सम्भवतीति प्राप्ते ॥ ३२ ॥

उच्यते ।

लोकवत्तु लीला कैवल्यम् ॥ ३३ ॥

तुः पक्षव्यावृत्तौ । इयं हि लोकवल्लीला । न हि लीलायां किञ्चित् प्रयोजनं इष्टम् । लीलाया एव स्वतः फलरूपत्वात् । सा लीला कैवल्यं मोक्षरूपैव । ब्रह्मणो लीलाया एवान्यस्य कीर्तने मोक्ष इत्यर्थः । यद्वा सा लीलैव केवला, नत्वस्याः प्रयोजनान्तरमित्यर्थः ॥३३॥

ननु जीवेषु सुखदुःखप्रलयकरणदर्शनादीश्वरो विषमो निर्घृणश्च स्यादित्याशङ्क्य परिहरति ।

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथाहि दर्शयति ॥ ३४ ॥

ईश्वरस्य सुखदुःखदाने कर्मसापेक्षत्वान्नोक्तदोषः । यत, एष ह्येव साधु कर्म कारयति पुण्यो वै पुण्येन कर्मणेत्यादिश्रुतिस्तथा दर्शयति । कर्मसापेक्षतया करणेऽपीश्वरत्वं न विरुद्ध्यते । विरुद्धधर्माश्रयत्वादिति माहात्म्यम् । वस्तुतस्तु वादिबोधनायैतदुक्तम् । आत्मसृष्टेर्वैषम्यनैर्घृण्यसम्भावनैवात्र नावतरति ॥ ३४ ॥

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ ३५ ॥

ननु कर्म न सम्भवति, अविभागात् पूर्वं कार्याणां विभागाभावादतः कथं कर्मसापेक्षमीश्वरस्य सुखादिदानमितिचेन्न । बीजाङ्कुरवत् प्रवाहस्यानादित्वात् । अतो न कर्मणामभाव इति भावः ॥३५॥

प्रवाहानादित्वे प्रमाणमाह ।

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

प्रवाहस्यानादित्वमुपपद्यते । अन्यथा जीवानामभावे कस्य संसारः स्यात् । कृतहानाकृताभ्यागमश्च स्यात् । अतो नियमार्थं कर्मणां प्रवाहस्यानादित्वमङ्गीकार्यम् । श्रुतिस्मृत्योरुपलभ्यते च प्रवाहस्यानादित्वम् । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति श्रुतौ सर्गादौ जीवप-

दप्रयोगात् प्रवाहानादित्वं सूच्यते । तपसैव यथापूर्वं स्रष्टा विश्वमिदं भवानिति स्मृतावपि तथोक्तम् ॥ ३६ ॥

एवमखिलजगत्कारणत्वं ब्रह्मण उपपाद्योपसंहरति ।

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

वेदोक्ताः सर्वे धर्माः सर्वसमर्थत्वाद् ब्रह्मण्येवोपपद्यन्ते, न प्रधानादौ । अतस्तस्य जगत्कारणत्वं निष्प्रत्यूहमिति सिद्धम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीब्रह्मसूत्रवृत्तौ मरीचिकाख्यायां द्वितीयाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥ १ ॥

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

स्वातन्त्र्येणाखिलविरुद्धवादनिराकरणार्थं पादारम्भः । तत्र प्रथममनुपपत्त्या प्रकृतिकारणवादं निरस्यति ।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

भूर्भुवादिलोकानामचेतनेन प्रधानेन रचनाया अनुपपत्तेर्न प्रधानं जगत्कारणम् । अतो न जगत्कारणान्यथानुपपत्त्या तदनुमातव्यम् । सर्वशक्तिमता चेतनेन ब्रह्मणा जगत्कारणसम्भवादन्यथानुपपत्तिपरिक्षयाच्च ॥ १ ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

यदि प्रधानमेव जगत्कारणं, तदा तत्तत्कार्यार्थं जीवानां प्रवृत्तिर्दृश्यमाना बाधिता स्यात । सर्वस्यैव प्रधानपरिणामत्वात् । अतः प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या न प्रधानं जगत्कारणम् । यद्वा प्रधानस्य जडत्वाच्चेतनप्रेरणं विना तस्यैव प्रवृत्त्यसम्भवान्न प्रधानकारणवाद उपपद्यते ॥ २ ॥

पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ ३ ॥

ननु यथा पयः स्वत एव विचित्रफेनरचनां करोति, यथा वा नद्यादिजलं स्वत एव स्पन्दते, तथा प्रधानप्रवृत्तिरपि स्वत एव भविष्यतीति चेन्न । तत्रापि पयसा विचित्रफेनरचनायां दोहनाधिश्रयणादौ चेतनप्रवृत्तिदर्शनाज्जलस्पन्दने वृष्टिकर्तॄणां मेघानामेव चेतनानां सत्त्वादतोऽचेतनप्रधानप्रवृत्त्यसम्भवाद प्रधानकारणवादो न युक्तः ॥ ३ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

प्रधानस्यानपेक्षत्वाद् अन्यापेक्षाभावान्निरन्तरकार्यकरणमेव स्यान्न तु तद्व्यतिरेकेणावस्थितिः । पुरुषाधिष्ठानस्यापि सत्त्वात् । तथा सति मोक्षानुपपत्तिः ॥ ४ ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

ननु यथा तृणपल्लवजलानि स्वयमेव दुग्धादिभावेन परिणमन्ते तथा प्रधानपरिणामोऽपि युक्तोऽङ्गीकर्तुमिति चेद् अन्यत्र शृङ्गादौ वृषे च दुग्धात्मकपरिणामस्याभावान्न तथा नियमेन परिणामोऽङ्गीकर्तव्यः । चेतनक्रियाऽपि तत्र सहकारिणीति सूचनार्थं चकारः । अतो लोकदृष्टान्तासम्भवादचेतन प्रधानं जगत्कारणत्वेन नाङ्गीकर्तव्यम् ॥ ५ ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

यथाकथञ्चित् प्रधानस्य कारणत्वेऽङ्गीकृतेऽपि तस्य जडत्वेन प्रेक्ष्यकारित्वासम्भवान्न पुरुषार्थसिद्धिः ॥ ६ ॥

एवं केवलप्रधानस्य जगत्कारणत्वमिति मतं निरस्य पुरुषप्रेरितस्य तस्य कारणत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य परिहरति ।

पुरुषाश्मवदिति चेत् तथापि ॥ ७ ॥

यथा पङ्गुः पुरुषोऽन्धमारुह्य परस्परोपकाराय गच्छति । यथाऽयःकान्तः स्वसन्निधानमात्रेण लोहे क्रियामुत्पादयति । एवं पुरुषाधिष्ठितं तत्सन्निहितं वा प्रधानम् । तत्र प्रधानप्रेरकत्वं पुरुषस्य स्वतस्तदा प्रधानस्याप्रयोजकत्वं दोषः । यदि तत्प्रेरकत्वं प्रधानाधीनं तदा निरन्तरं कार्यकरणं स्यात् । प्रकृतिपुरुषयोर्नित्यसम्बन्धसत्वात् ॥ ७ ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

यदि प्रकृतिपुरुषयोरङ्गाङ्गित्वं स्यात्, सम्भवेत् सा प्रक्रिया । तदेव तु न सम्भवति । पुरुषस्याङ्गित्वे ब्रह्मवादाङ्गीकार आपद्येत । मतहानिश्च स्यात् । प्रकृतेरङ्गित्वेऽनिर्मोक्षः ॥ ८ ॥

अन्यथाऽनुमिती च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

ननु प्रकृतिरन्यथानुपपत्त्याऽनुमिता । तथा च तथैवानुमातव्या यथा सकलदोषाणां परिहारो भवतीति चेत् तथापि तस्या ज्ञ-

क्तिवियोगाज्ज्ञानशक्तेरभावान्नोक्तरीत्या दोषाणां परिहारः सम्भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥

साङ्ख्यमतानुवर्तिनां, केचित् षड्विंशतिं प्राहुरपरे पञ्चविंशतिमिति न्यायेन परस्परं विगानादसमञ्जसमिदं दर्शनम् । वस्तुतस्तु जगत्कारणनिर्णयस्यालौकिकत्वाद्वेदानुसारेणैव स वक्तव्यो, न तु युक्त्याभासैरिति ॥ १० ॥

एवं सांख्यमतं निरस्यातः परं परमाणुकारणवादं निरस्यति ।

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥

एवं हि नैयायिकानां प्रक्रिया । परमाणुद्वयं संयुज्य स्थूलकार्यार्थं प्रथमं द्व्यणुकं भवतीति । तत्र परमाणोरुपर्यधोभावेन मिलने तद्द्विगुणपरिमाणेन द्व्यणुकं महत् स्यात् । प्राक्पश्चाद्भावेन मिलने दीर्घवद् द्व्यणुकं स्यात् । यतः परमाणुपरिमाणं ह्रस्वं परितोमण्डलं चाङ्गीकृतम् । अनेन सूत्रेण तन्मतानुवाद उपहासार्थं कृतः ॥ ११ ॥

ततः किमत आह ।

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

उभयथापि न द्व्यणुकं सम्भवति । परमाणुषु प्रदेशाभावेनोभयोः सङ्घटनाभावात् कल्पना मनोरथमात्रम् । यतः परमाणावसंयुक्तांशाभावेन परमाणुद्वयसम्बन्धे एक एव परमाणुः स्यात् । किञ्च, संयोगजकर्मापि न सम्भवति । कारणान्तरासम्भवात् । प्रयत्नवदात्मसंयोगेऽदृष्टवदात्मसंयोगे वा कारणत्वेनाभ्युपगम्यमाने पूर्वोक्त एव दोषः । प्रदेशाभावेन द्व्यणुकोत्पत्त्यसम्भवलक्षणः ॥१२॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

परमाणुद्व्यणुकयोः समवायोऽभ्युपगम्यते । स च नित्यो नित्यमेव सम्बन्धिनमपेक्षते । सम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वात् । अतोऽपि न द्व्यणुकस्योत्पत्तिः सम्भवति । किञ्च समवायस्य सम्बन्धत्वेन संयोगतुल्यत्वात् तस्यापि सम्बन्धान्तरापेक्षा । एवं तत्सम्बन्धस्या-

पि सम्बन्धान्तरापेक्षा । एवं तत्सम्बन्धस्यापि सम्बन्धान्तरापेक्षायामनवस्था ॥ १३ ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

परमाणूनां कारणान्तरस्य च नित्यमेव भावात् सत्त्वात् सदैव द्व्यणुकादिकार्यं स्यात् ॥ १४ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

यद् रूपादिमत् तदनित्यमिति व्याप्त्यङ्गीकारात् परमाणोरपि रूपादिमत्त्वाद् विपर्ययोऽनित्यत्वं स्यात् । अपरमाणुत्वं च । न चेयं व्याप्तिः परमाण्वतिरिक्तविषयेति वाच्यम् । श्रुतिबलेन ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे सिद्धे तदर्थं परमाण्वङ्गीकारस्याप्रामाणिकत्वात् ॥१५॥

उभयथापि च दोषात् ॥ १६ ॥

परमाणूनां रूपादिमत्त्वेऽनित्यत्वं दोषः । तेषां नीरूपत्वे कार्ये रूपानुपपत्तिर्दोषः ॥ १६ ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

वैदिकशिष्टानामपरिग्रहात् सर्वथानपेक्षाऽक्षपादीयदर्शने । अतस्तदुक्तं नादर्तव्यमिति भावः ॥ १७ ॥

अतः परं बाह्यसमय निराकरोति ।

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

एवं हि बाह्या मन्यन्ते । परमाणुसमूहात्मकः पृथिव्यादिभूतसमुदाय एकः । रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकपञ्चस्कन्धसमुदायोऽपरः । एतदुभयसमुदायसम्बन्धे जीवस्य संसारस्तस्यापगमे मोक्ष इति । तत्रोच्यते । एवमुभयहेतुकेऽपि समुदाये स्वीक्रियमाणे सर्वपदार्थानां क्षणिकत्वाज्जीवमात्रस्य क्षणिकत्वाद्वा जीवस्य तदप्राप्तिः स्यात् । कुतस्तत्सम्बन्धे जीवस्य संसार इति भावः ॥ १८ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्र-

निमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

एतेषां क्षणिकत्वेऽपि पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रति कारणत्वात् सन्ततेरेव जीवजडरूपत्वान्नोक्तदोष इति चेन्न । एतेषामुत्पत्तिमात्रे निमित्तत्वमङ्गीक्रियते, न तु समुदाये । अतः स्थैर्याभावेनानुसन्धानाभावात् समुदायानुपपत्तेश्च नोक्तदोषपरिहार इति भावः ॥ १९ ॥

किञ्च ।

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

अग्रिमस्योत्पत्तिरपि न सम्भवति । उत्पन्नो ह्युत्पादयति । उत्पत्तिक्षण एव तस्य नष्टत्वान्नोत्तरोत्पादकत्वं सम्भवति । एकक्षण एवोत्पत्तिस्थितिप्रलयकार्यकरणादिसर्वाङ्गीकारे विरोधात् किमपि न स्यात् ॥ २० ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

सर्वं क्षणिकमित्येका क्षणिकत्वप्रतिज्ञा । चतुर्विधान् हेतून् प्रतीत्य चित्तचैत्ता उत्पद्यन्त इति द्वितीया प्रतिज्ञा । तत्र पदार्थस्य क्षणान्तरसम्बन्धस्वीकारे क्षणिकत्वप्रतिज्ञा हीयेत । तदनङ्गीकारे द्वितीया प्रतिज्ञा नश्यति । वस्तुनः क्षणान्तरसम्बन्धाभावेन चतुर्विधहेतुसमुदायासम्भवात् । हेतुसमुदायश्चेन्नाङ्गीक्रियते तदा नियामकाभावात् सर्वं सर्वतो युगपत् स्यात् ॥ २१ ॥

प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

किञ्च, बुद्धिबोध्यं त्रयादन्यत्र संस्कृतं क्षणिकं च । त्रयं तु निरोधद्वयमाकाशं चेति बाह्याः कथयन्ति । तत्र निरोधद्वयाङ्गीकारं प्रत्याचष्टे । भावानां बुद्धिपूर्वको विनाशः प्रतिसंख्यानिरोधः । अबुद्धिपूर्वको नाशोऽप्रतिसङ्ख्यानिरोधः । एतन्निरोधद्वयमपि न प्राप्नोति । पदार्थानां सन्ततेरविच्छेदात् । भावानां च क्षणिकत्वेन नाशकसम्बन्धाभावात् प्रथमनिरोधोऽशक्यवचनः । द्वितीयनिरोधस्तु

पदार्थानां क्षणिकत्वाङ्गीकारेयौ नानुक्तसिद्धौ विशेषतो वक्तव्य. ॥२२॥

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

ते हि मन्यन्ते, प्रतिसङ्ख्याऽप्रतिसङ्ख्यानिरोधान्तर्गताविद्यानाशो मोक्ष इति । तत्राविद्यायाः सपरिकराया निर्हेतुकनाशे मोक्षसाधननिरूपकशास्त्रवैफल्यम् । अविद्यातत्कार्यातिरिक्तस्य पदार्थस्यानङ्गीकारात् सहेतुकविनाशोऽपि न सम्भवति । वन्ध्यापुत्रकृतरज्जुसर्पनाशवत् । अत उभयथा दोषान्नेदं मतं समीचीनम् ॥ २३ ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

यच्च नैरुक्तं, प्रतिसङ्ख्याऽप्रतिसङ्ख्यानिरोधद्वयमावरणाभावात्मकमाकाशं चैतत्त्रयमपि निरुपाख्यमिति । तत्राकाशेऽपि पदार्थान्तरवद् वस्तुत्वव्यवहारस्याविशेषान्नायमभ्युपगमः समीचीनः ॥ २४ ॥

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

स एवायं घट इत्याद्यनुस्मरणदर्शनादनुभवस्मरणयोरेकाश्रयत्वादेकविषयत्वनियमाच्च सर्वोऽपि क्षणिकवादो बाधितो मन्तव्यः ॥ २५ ॥

किञ्च, विनष्टाद् बीजादङ्कुरोत्पत्तिदर्शनान्नानुपमृद्य प्रादुर्भाव वैनाशिका मन्यन्ते । तथा सत्यसतोऽलीकाज्जगदुत्पत्तिरिति प्राप्त, उच्यते ।

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

असतो न कार्यमुत्पद्यते । शशशृङ्गादिभिरसद्भिः कार्योत्पत्तेरदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

अभावाद् भावोत्पत्तेरङ्गीकारे उदासीनानामपि क्षेत्रादिकमकुर्वतामपि धान्यादिसिद्धिः स्यात् । अभावस्य सुलभत्वात् ॥ २७ ॥

एवमसत्कारणत्वं निराकृत्य विज्ञानवादिसम्मतं प्रपञ्चस्यासत्त्वं निराकरोति ।

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

विज्ञानवादी हि विज्ञानमय एव प्रपञ्चो, न तु बाह्यः कश्चन पदार्थोऽस्तीति मनुते । तत्राह । अस्य बाह्यपदार्थजातस्याभावो नाङ्गीकर्तुं शक्यः । उपलब्धेः । बाह्यप्रपञ्चः सर्वोऽप्युपलभ्यते । यः पदार्थमुपलभन्नेव नोपलभ इति वदति स कथमाप्तः स्यात् ॥ २८ ॥

ननु यथा स्वाप्निकपदार्थ उपलभ्यते, नचासौ सत्य इति वक्तुं शक्यः कालान्तरे बाधात् । एवमसन्नेव बाह्यः पदार्थ उपलभ्यत इति नोपलब्धिमात्रेण वस्तुसत्यं वक्तुं शक्यमित्याह ।

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

स्वाप्निकपदार्थानां स्वप्ने स्वप्नान्ते वाऽन्यथाभावोपलम्भान्न स्वाप्निकपदार्थवद् बाह्यो घटादिर्ज्ञातव्यः । वर्षान्तरं दृष्टो घटादिस्तथैव दृश्यते । न तथा स्वाप्निको घटादिः । चकारात् स्वस्य मोक्षे प्रवृत्तिव्याघातश्च स्यादिति ॥ २९ ॥

यच्च तैरुच्यते, बाह्यपदार्थं विनापि वासनावैचित्र्येण ज्ञानवैचित्र्यं भवतीति । तत्राह ।

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

वासनानां न भावः सम्भवति । तव मते बाह्यार्थस्यानुपलब्धेः । उपलब्धस्य हि वासनाजनकत्वं दृष्टम् । वासनानामनादित्वस्वीकारे त्वन्धपरम्पराप्रसक्तिः । अर्थं विना वासनाया असम्भवात् । वासनां विनार्थोपलब्धेर्दृष्टत्वादन्वयव्यतिरेकाभ्यां बाह्यार्थसिद्धिरप्रत्यूहैव ॥ ३० ॥

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

आलयविज्ञानस्य क्षणिकत्वाद्वासनाया आधारोऽपि न सम्भवति ॥ ३१ ॥

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

बाह्यमतं यथा यथा विचार्यते तथा तथाऽनुपपन्न एव भातीति कियद् दूषणं वक्तव्यमित्यर्थः । चकाराद् वेदविरोधो मुख्यो दोषः सु-

चितः। एवं सौत्रान्तिकविज्ञानवादिनौ प्रत्युक्तौ । माध्यमिकोऽत्यन्तासम्बद्धभाषित्वेनोपेक्षितः सूत्रकारेण ॥ ३२ ॥

इदानीं दिगम्बरमतं निरस्यति । ते ह्यन्तर्निष्ठा बाह्यवस्तुन्युदासीना बाह्यवस्तुनिराकरणार्थं सप्तभङ्गीन्यायं प्रतिवस्तु योजयन्ति । स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादस्ति च नास्ति च, स्यादवक्तव्यः, स्यादस्तिचावक्तव्यः, स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च, स्यादस्ति च स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्चेति सप्तभङ्गीन्यायः । अत्र स्याच्छब्दस्तिङन्तप्रतिरूपको निपातोऽनेकान्तद्योतकः । तन्मतं दूषयति ।

नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥ ३३ ॥

अयं सप्तभङ्गीन्यायो नैकस्मिन् योजयितुं शक्यः । अस्तिनास्तिशब्दप्रतिपादितयोर्भावाभावयोरेकत्रासम्भवात् ॥ ३३ ॥

ननु बाह्यपदार्थे औदासीन्यान्नास्यैकत्रासम्भवलक्षणो दोष इत्यत आह ।

एवञ्चात्माकार्त्स्न्यम् ॥ ३४ ॥

एवं सत्यपि चात्मनो वस्तुपरिच्छेदादकार्त्स्न्यं सर्वत्राभावः स्यात् । यद्वा तैः शरीरपरिमाण आत्माङ्गीक्रियते । तथा सति शरीराणां तुल्यत्वाभावादात्मनो, न कार्त्स्न्यं कृत्स्नशरीरतुल्यत्वाभावः प्राप्नोति ॥ ३४ ॥

नच पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

ननु शरीराणामवयवोपचयाऽपचयानुसारेणात्मनोऽप्यवयवोपचयापचयाङ्गीकारेण तत्तुल्यत्वात् पर्यायादविरोध इति चेन्न । एवं सत्यात्मनो विकारित्वं स्यात् । आत्मनः सङ्कोचविकासाङ्गीकारेऽपि विकारित्वं दुष्परिहरमेव ॥ ३५ ॥

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥

अन्त्यावस्थितेर्मोक्षावस्थायिकपरिमाणावस्थितेस्तस्या अङ्गीकारात् पूर्वोक्तदोषपरिहारार्थं चोभयनित्यत्वं महत्परिमाणमणुपरिमाणं चेदङ्गीक्रियते, तदुभयथापि शरीरपरिमाणव्याघातान्मतान्तरप्रवेशाच न नास्तिकाभिमतात्मसिद्धिः ॥ ३६ ॥

एवं बाह्यमतानि निरस्य तार्किकाद्यभिमतमीश्वरं निराकरोति।

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

ईश्वरो जीवेभ्यो भिन्नस्तेषां नियामकश्चेदङ्गीक्रियते, तदा वैषम्यनैर्घृण्यात्मकासामञ्जस्यप्रसक्तेर्नैवाङ्गीकर्तव्यः । कर्मसापेक्षत्वे स्वातन्त्र्याभावादनीश्वरत्वं प्रसज्ज्येत । अतः शुष्कतर्केण नैवमीश्वरोऽङ्गीकर्तव्यः ॥ ३७ ॥

सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

जीवब्रह्मणोर्विभुत्वेनाजसंयोगानङ्गीकारात् सम्बन्धाभावेन नियामकत्वानुपपत्तिः । तुल्यत्वादपि न नियामकत्वं सम्भवतीति सूचनार्थं चकारः ॥ ३८ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

जगत्कर्तृत्वेन कल्प्यमान ईश्वरो लौकिकन्यायेनाधिष्ठित एव कार्यं करोतीति कल्पनीयम् । तथाचेश्वरस्याप्यधिष्ठाने कल्प्यमाने मतविरोधोऽनवस्थाप्रसक्तिश्च स्यात् । अतोऽधिष्ठानानुपपत्तेर्न तन्मतसिद्धस्येश्वरस्य कर्तृत्वं सम्भवतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

नन्वनवस्थादोषपरिहारार्थं ब्रह्म करणवदङ्गीकर्तव्यमिति चेन्न । तथा सति सुखदुःखभोगादिकं प्रसज्ज्येत । करणवतो भोगनियमात् ॥ ४० ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

प्रकृतेर्जीवस्य च नियमनार्थमीश्वरः स्वीकृतः । नियमनं चैतयोः परिच्छेदे सति सम्भवति । तथाङ्गीकारे जीवप्रकृत्योरन्तवत्त्वं भवेत् । तथाचानित्यत्वे मोक्षशास्त्रवैफल्यं प्रसज्ज्येत । एतद्दोषनिरासाय तयोर्विभुत्वे नित्यत्वे चाङ्गीकृते सम्बन्धाभावादीश्वरस्यासर्वज्ञता वा स्यात् । अतोऽसङ्गतस्तार्किकसमयः ॥ ४१ ॥

अतः परं पाञ्चरात्रिकमतेऽपि विरुद्धांशनिराकरणार्थमधि-

करणान्तरमारभते । ते हि वासुदेवात् सङ्कर्षणस्तस्मात् प्रद्युम्नस्तस्मादनिरुद्ध इति चतुर्व्यूहोत्पत्तिं वदन्ति । तद् दूषयति ।

उत्पत्त्यसम्भवात् ॥ ४२ ॥

संकर्षणस्य जीवत्वाङ्गीकाराज्जीवस्योत्पत्तेरसम्भवान्नेदं मतं युक्तमित्यर्थः । जीवस्योत्पत्त्यङ्गीकारे तु तस्यानित्यत्वप्रसक्त्या मोक्षशास्त्रवैफल्यं प्रसज्ज्येत ॥ ४२ ॥

नच कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

यदपि तैरङ्गीक्रियते, कर्तुः संकर्षणनामकजीवात् प्रद्युम्नसंज्ञकं मन उत्पद्यत इति । इदं लोकेऽप्रसिद्धम् । कुलालादिभ्यः कर्तृभ्यो घटादिकरणानामुत्पत्तेरदर्शनात् ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

यद्येते सर्वे परमेश्वरा विज्ञानादिमन्त इत्युच्यते, तथा सति सर्वेष्वीश्वरत्वस्याप्रतिषेधः । तथाचानेकेश्वरत्वदोषप्रसक्तिरित्यर्थः ४४

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

अस्मिन् मते कल्पनाबाहुल्याद् वेदनिन्दादर्शनाच्च विप्रतिषेधः । चकाराद् वेदप्रक्रियाविरोधश्च सूचितः । अतोऽसमञ्जसमिदं दर्शनम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीब्रह्मसूत्रवृत्तौ मरीचिकाख्यायां द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

एवं पूर्वपादे वेदविरुद्धानि मतानि निराकृत्य ब्रह्मवादे जडजीवनिरूपकश्रुतिषु विरुद्धांशनिराकरणाय तृतीयः पाद आरभ्यते । तत्र वेदान्ते सृष्टिर्द्विधा निरूप्यते । एतस्माज्जायते प्राण इतिश्रुत्यनुरोधेन भूतभौतिक सर्वं ब्रह्मण एव विस्फुलिङ्गन्यायेन जायते इत्येकः प्रकारः । अपरस्तु वियदादिक्रमेण सृष्टिर्जायत इति । तत्र क्रमसृष्टिनिरूपणे छान्दोग्ये, तत्तेजोऽसृजतेति तेजोऽबन्नानां सृष्टिरुक्ता, न वाय्वाकाशयोः । तैत्तिरीयोपनिषत्तु, आकाशः सम्भूत इत्यादिना तयोरपि सृष्टिरुक्ता । वाक्यद्वयस्यापि क्रमसृष्टिनिरूपकत्वादेकवाक्यत्वं युक्तम् । अत आकाशस्योत्पत्तिरस्ति न वेति संशये पूर्वपक्षी नेत्याह ।

न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥

विमतम् आकाशं नोत्पद्यते । छान्दोग्ये सृष्टिनिरूपणे तदुत्पत्तेरश्रवणात् ॥ १ ॥

अस्ति तु ॥ २ ॥

तुः पक्षव्यावर्तकः । तैत्तिरीयके वियदुत्पत्तिरस्ति । तथाच तदेकवाक्यतायै छान्दोग्येऽपि साङ्गीकर्तव्येत्यर्थः ॥ २ ॥

शङ्कते ।

गौण्यसम्भवात् ॥ ३ ॥

तैत्तिरीयोपनिषदुक्ता वियदुत्पत्तिर्गौणी । आकाशस्य निरवयवत्वाद् व्यापकत्वाच्च मुख्योत्पत्तेरसम्भवात् ॥ ३ ॥

शब्दाच्च ॥ ४ ॥

वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमिति, आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य इत्यादिशब्दादाकाशस्य नित्यत्वबोधनादपि तदुत्पत्तिर्गौणी वक्तव्या ॥ ४ ॥

नन्वाकाशः सम्भूत इत्यत्रैकस्यैव सम्भूतशब्दस्याग्न्यादौ मुख्योत्पत्तिवाचकत्वम्, आकाशे गौणोत्पत्तिवाचकत्वमिति युगपद् वृत्तिद्वयविरोधाशङ्गीकर्तुं युक्तमत आह ।

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥

एकस्यापि पदस्य क्वचिन्मुख्या वृत्तिः, क्वचिद् गौणीति स्यात् । यथा तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व, तपो ब्रह्मेति श्रुतौ प्रथमब्रह्मशब्दो मुख्यार्थको, द्वितीयस्तु गौणार्थकः । एवं सम्भूतशब्दोऽपीति नाकाशस्य पृथिव्यादिवन्मुख्योत्पत्तिरिति प्राप्ते ॥ ५ ॥

उच्यते ।

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥

यद्याकाशस्योत्पत्तिर्नाङ्गीक्रियेत, तर्ह्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा हीयते । अव्यतिरेकाद् आकाशस्यानुद्गमात् । अत आकाशस्यालौकिकत्वेन तज्ज्ञानस्य सर्वज्ञतायामपेक्षितत्वाल्लौकिकत्वेन जीववद् ब्रह्मरूपत्वानङ्गीकाराच्चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं तदुत्पत्तिरङ्गीकार्येत्यर्थः । नन्वाकाशस्यानुद्गमेऽपि जीववैलक्षण्येऽपि वस्तुसामर्थ्येनैतादृशमप्येकं ब्रह्मरूपमस्तीति स्वीकारान्न प्रतिज्ञाहानिरत आह । शब्देभ्यः । येनाश्रुतं श्रुतं भवतीतिशब्दात् प्रकृतिविकारभावेनैव श्रुतिरेकविज्ञानं व्युत्पादयतीति न वस्तुसामर्थ्येन तादृशं ब्रह्मरूपमङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

आकाशोत्पत्त्यसम्भावनानिरासकस्तुशब्दः । यत्किञ्चिद् विकृतं तस्य सर्वस्य विभाग उत्पत्तिर्दृष्टा । आकाशमपि लौकिकव्यवहारविषयत्वाद्विकृतम् । अतोऽस्याप्युत्पत्तिर्युक्ता । एवमाकाशोत्पत्तौ श्रुतिसिद्धायाम्, आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य इत्यादिश्रुतिभ्य आकाशनियामकतदाधिदैविकरूपब्रह्मप्रतिपादिका बोध्या ॥ ७ ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

आकाशोत्पत्तिस्थापनेन वायोरुत्पत्तिः समर्थिता । सैषा अन-

स्तमिता देवतेत्यादिश्रुतिराधिदैविकवाय्वुपरा ॥ ८ ॥

ननु यथाऽऽकाशोत्पत्तिः समर्थिता तन्नित्यत्वप्रतिपादकश्रुतीनामन्यार्थप्रतिपादनेन, तथा ब्रह्मणोऽप्युत्पत्तिरस्त्वित्यत आह ।

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

तुः पक्षव्यावर्तकः । सन्मात्रस्य ब्रह्मण उत्पत्तेरसम्भवः । न हि कार्योत्पत्तौ कारणस्योत्पत्तिरङ्गीक्रियते । कुण्डलोत्पत्तौ कनकोत्पत्तेरनभ्युपगमात् । ब्रह्मण उत्पत्तिः स्वतो न सम्भवति । अन्यतश्चेदनवस्था । यत्सर्वस्य मूलं तदेव ब्रह्मेति स्वीकारात् । अतोऽनुपपत्तेर्ब्रह्मण उत्पत्तेरसम्भवः ॥ ९ ॥

तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ १० ॥

अतो वायुभावापन्नब्रह्मणस्तेज उत्पन्नम् । तथाहि, वायोरग्निरितिश्रुतिराह ॥ १० ॥

आपः ॥ ११ ॥

अग्नेराप इति श्रुतेस्तेजोरूपब्रह्मण आपो जाताः । सर्वश्रुतीनामविरोध इतिसूचनार्थमेकमिदं सूत्रं श्रुतिसिद्धार्थानुवादकमुक्तम् ॥ ११ ॥

ता आप ऐक्षन्त बह्व्यः स्याम प्रजायेमहीति, ता अन्नमसृजन्तेति श्रूयते । अत्रान्नशब्देन व्रीह्याद्य उत पृथिवीति संशये, तैत्तिरीये, अद्भ्यः पृथिवी पृथिव्या ओषधय ओषधीभ्योऽन्नमिति श्रवणाद् अन्नमयं हि सौम्य मन इत्यादौ तेजोऽबन्नानां सहचारोपलम्भात् पृथिव्योषध्यन्नानां मध्येऽभेदविवक्षया यत्किञ्चिन्निरूपणीयेऽन्नमुक्तमिति प्राप्ते, उच्यते ।

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

अत्रान्नशब्देन पृथिवी । यतोऽधिकारो भूतानामेव, नतु भौतिकानाम् । नीलं च रूपं पृथिव्या एव सम्भवति । अद्भ्यः पृथिवीति शब्दान्तरम् । एभ्यो हेतुभ्योऽन्नशब्देन पृथिव्येवोच्यते, नत्वन्नम् ॥ १२ ॥

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः ॥ १३ ॥

कार्यरूपादाकाशाद् वाय्वादीनामुत्पत्तिं तुशब्दो वारयति। किन्तु, तदभिध्यानात् तस्य ब्रह्मणोऽभिध्यानं तत्तत्कार्योत्पादनार्थं तत्पालोचनं, ततस्तदात्मकत्वं, तेन तच्छब्दवाच्यत्वं तस्मात् तद्भावापन्नब्रह्मण एव कार्यं, नत्वाकाशादिभ्यः केवलेभ्यः। तल्लिङ्गात् सर्वकार्यकर्तृत्वं लिङ्गं ब्रह्मण एवेति सर्ववेदान्तेषु निश्चितमतस्तस्मादेव कार्योत्पत्तिर्नतु केवलेभ्यो भूतेभ्यः । तस्मात् स एव सर्वं सृजतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

उत्पत्तिक्रमं विचार्य लयक्रमं विचारयति।

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते ॥ १४ ॥

उत्पत्तिक्रमेण न लयः, किन्तु तद्विपर्ययेण । अत उत्पत्त्यनन्तरं प्रलयः। यतस्तथैवोपपद्यते। प्रवेशविपर्ययेण निर्गमनदर्शनात् । इदं च क्रमसृष्टौ बोध्यम् ॥ १४ ॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥

ननु तैत्तिरीयकेऽन्नमयादयः पञ्च कोशा निरूपिताः । तत्रान्नमयप्राणमययोः सामग्री पृथिवीवायुरूपा पूर्वं निरूपिता । आनन्दमयः परमात्मैव। अतोऽन्तरा मध्ये विज्ञानमनसी उक्ते, ते क्रमेण प्रातिलोम्यक्रमेण उत्पन्ने वक्तव्ये । तयोरग्रे कथनात्मकाल्लिङ्गात् । अतस्तयोरुत्पत्तिर्वक्तव्येति चेन्न। अविशेषात् । नामरूपात्मकविशेषयुक्तानामेवोत्पत्तिरुच्यते। एतयोस्तु विशेषाभावान्नोत्पत्तिरुक्ता । विज्ञानमयस्य जीवत्वात्। अतो भूतभौतिकसृष्टौ प्रवेशाभावान्न तयोरुत्पत्तिर्वक्तव्येत्यर्थः ॥ १५ ॥

ननु विज्ञानमयस्य जीवस्योत्पत्त्यनङ्गीकारे जातो देवदत्त इत्यादिसकलव्यवहारोच्छेदप्रसक्तिरित्याशङ्क्याह ।

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥

तुः पक्षव्यावर्तकः। चराचरे स्थावरजङ्गमे शरीरे तयोर्विशेषेणापाश्रय आश्रयः शरीरसम्बन्धः, स तु स्यात्। न तु स्वतो जीवस्योत्पत्तिरस्ति। ननु जीवस्यानुत्पत्तौ जातकर्माद्यनुपपत्तिरत आह। तद्व्यपदेश इति। शरीरजन्ममरणादिना जीवस्य तद्व्यपदेशो जन्ममरणादिव्यपदेशो भाक्तो लाक्षणिकः। तद्भावभावित्वात् शरीरान्वयव्यतिरेकेण जीवोपलब्ध्यनुपलब्धी। अतो लक्षणया देहधर्मो जीवे उच्यते। न तु मुख्या जीवस्योत्पत्तिः॥ १६॥

ननु जीवस्याप्युत्पत्तिरस्तु, किमिति लाक्षणिकत्वं स्वीक्रियत इत्याशङ्क्याह।

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः॥ १७॥

आत्मा नोत्पद्यते, कुतः? अश्रुतेः। नह्यात्मन उत्पत्तिः कुत्रचिदपि श्रूयते। देवदत्तो जात इति देहोत्पत्तिरेव, न तु जीवोत्पत्तिरुच्यते। विस्फुलिङ्गवदुच्चरणन्तु नोत्पत्तिः। नामरूपसम्बन्धाभावात्। किञ्च, ताभ्यः श्रुतिभ्यः, अयमात्माऽजरोऽमरः, न जायते म्रियते वेत्यादिभ्य आत्मनो नित्यत्वादपि नोत्पत्तिः॥ १७॥

आत्मनो गुणान्निरूपयन् प्रथमतश्चैतन्यगुणमाह।

ज्ञोऽत एव॥ १८॥

अत एव, विज्ञानमय इत्यादिश्रुतिभ्य आत्मा ज्ञः चैतन्यरूपो ज्ञेयः॥ १८॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्॥ १९॥

अत एवेत्यनुवर्तते। स यदाऽस्माच्छरीरादुत्क्रामति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति, तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण इत्यादिश्रुत्युक्तानामुत्क्रान्तिगत्यागतीनां जीवसम्बन्धिनीनां श्रवणाद् यथायोग्यं तस्य परिमाणमङ्गीकर्तव्यम्। यद्यप्याराग्रमात्रो ह्यपरोऽपि दृष्ट इति श्रुतौ परिमाणमुक्तं। तथापि बहुवादिविप्रतिपत्तिनिरासाय युक्तिभिः साध्यते॥ १९॥

स्वात्मना चोत्तरयोः॥ २०॥

ऊर्णनाभिर्यथा तन्तून् सृजते सञ्चरत्यपि, जाग्रत्स्वप्ने तथा जीवो

गच्छत्यागच्छते पुनरितिश्रुत्युक्तयोर्गत्यागत्योः स्वात्मना स्वरूपेणैव सम्भवात् तदनुरोधेनाणुत्वं तस्य स्वीकर्तव्यमित्यर्थः । उत्क्रमणे तु देहेन्द्रियादिभिः सम्बन्धोऽप्यस्ति । अतो निःसान्दिग्धत्वाय गत्यागतिकथनम् । अतो व्यापके गत्यागत्योरसम्भवान्मध्यमपरिमाणत्वेऽनित्यत्वप्रसक्तेरणुपरिमाणो जीव इत्यङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ २० ॥

शङ्कते ।

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २१ ॥

ननु, स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यत्रातच्छ्रुतेरणुत्वविपरीतव्यापकत्वश्रुतेर्नाणुर्जीव इति चेन्न । इतराधिकाराद् इतरस्य परब्रह्मणोऽधिकारात् । अतो ब्रह्मनिरूपणमेवास्मिन् वाक्ये कृतं, न तु जीवस्वरूपनिरूपणमित्यर्थः ॥ २१ ॥

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २२ ॥

स्वयं विहत्य स्वयं निर्मायेत्यादिश्रुतौ स्वशब्दोऽणुपरिमाणं जीवस्य ज्ञापयति । स्वप्ने व्यापकस्य शरीरपरिमाणस्य वा विहरणासम्भवात् । वालाग्रशतभागस्य, आराग्रमात्रो ह्यपरोऽपि दृष्ट इत्यादौ चोन्मानम् । चकारेण स्वप्नप्रबोधयोः सन्ध्या वा गतिदर्शनम् । एतैर्हेतुभिर्जीवस्याणुत्वमेव सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

ननु जीवस्याणुत्वे सकलशरीरव्यापि चैतन्यं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह ।

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

चन्दनं यथैकदेशस्थितं सकलदेहसुखं करोति, अतितप्ततैलस्थितं वा तापनिवृत्तिं करोति । तथा जीवोऽप्येकदेशस्थितः सकलदेहे चैतन्यं सम्पादयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि ॥ २४ ॥

ननु चन्दनेऽवस्थितिवैशेष्याद् अनुपहतत्वचि सम्यक्तयाऽवस्थानरूपात् त्वच एकत्वात् तत्र सकलशरीरे सुखमुपपद्यते, नत्वत्र तथा सम्भवतीति, चेन्न । जीवस्यापि स्थानविशेषाभ्युपगमात् । किं

तत् स्थानमित्यत आह । हृदि हि । जीवस्य हृदि स्थितिरुक्ता । हृदिस्थत्वेन गुहां प्रविष्टाविति युक्तिः सूचिता ॥ २४ ॥

गुणाद्वा लोकवत् ॥ २५ ॥

यद्वा जीवस्य स्वरूपतोऽणुत्वेऽपि सकलशरीरव्यापिचैतन्यगुणाच्छरीरव्यापकत्वम् । लोकवत् । लोके यथा मणेरल्पत्वेऽपि तत्कान्तिर्बहुदेशं व्याप्नोति, तद्वत् ॥ २५ ॥

ननु गुणिनं विहाय गुणस्याधिकदेशेऽवस्थितिः क्वापि न दृष्टेत्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह ।

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥

यथा चम्पकादिपुष्पाणां गन्धस्तद्व्यवहितदेशेऽप्युपलभ्यते तथा जीवस्य चैतन्यगुणोऽपीत्यर्थः । यथा वृक्षस्य सम्पुष्पितस्य दूराद् गन्धो वातीति वेदोक्त्याऽस्य दृष्टान्तत्वं युक्तम् ॥ २६ ॥

तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥

जीवस्य हृदयस्थानत्वमणुपरिमाणं चोक्त्वाऽऽलोमभ्य आनखाग्रेभ्य इति तस्य चैतन्यगुणेन सकलशरीरव्यापित्वं दर्शयति ॥२७॥

ननु चैतन्यस्य जीवगुणत्वे किं प्रमाणमत आह ।

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

प्रज्ञया शरीरं समारुह्येति श्रुतौ प्रज्ञायाः करणत्वेन पृथगुपदेशाच्चैतन्यस्य गुणत्वम् ॥ २८ ॥

ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यैः परं ब्रह्मैव जीव इति कथं तस्याणुत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्याह ।

तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥२९॥

तुः पक्षव्यावर्तकः । तद्गुणसारत्वात् तस्य ब्रह्मणो गुणाः प्रज्ञादृष्टृत्वादयस्त एव जीवे सारा जडवैलक्षण्यकारिण इति हेतोस्तद्व्यपदेशः, अमात्ये राजपदप्रयोगवज्जीवे भगवद्व्यपदेशो मैत्रेयीब्राह्मणादौ । ननु निरूपणस्थले उपचारासम्भवात् कथमन्यस्यान्यधर्मव-

त्वेन कथन, तत्राह । प्राज्ञवत् । यथा, तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दोऽपहतपाप्मेत्यादिना प्राज्ञस्वरूपमुक्तम् । न हि सुषुप्तिसाक्षिण प्राज्ञस्यैतादृश स्वरूपं सम्भवति । अपहतपाप्मादीना ब्रह्मलिङ्गत्वात् । अतो ब्रह्माभेदेनैतदुक्तमिति ज्ञेयम् । एवमेव ब्रह्माभेदविवक्षया शारीरस्य जीवस्यापि ब्रह्मधर्मनिरूपिका श्रुतयो ज्ञेया ॥ २९ ॥

ननु जीवस्यात्यन्तमपकृष्टस्य सर्वोत्कृष्टत्वेन व्यपदेशोऽत्यन्तप्रत्ययिततरे वेदेऽयुक्त । न च ब्रह्मण आनन्दांशप्राकट्यात् तद्गुणसारत्वेन व्यपदेश इति वाच्यम् । तथा सति प्राज्ञे यथाऽऽनन्दांशस्तिरोहितो भवति तथाऽत्रापि स्यादतोऽयुक्तस्तद्व्यपदेश इत्याशङ्क्याह ।

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥३०॥

यावदयमात्माऽऽनन्दांशप्राकट्येन ब्रह्म भवति तावदस्य व्यपदेश । पश्चात्तु ब्रह्मधर्माणामाविर्भावाद् ब्रह्मत्व युक्तमेवेतिभाव । अतो न पूर्वोक्तदोषो, यतस्तदानीं ब्रह्मधर्माणां स्वास्मिन् दर्शनमस्ति । चकाराज्जीवस्याप्यानन्दांश प्रकटित इति सूचितम् । यद्वा, अय व्यपदेशो नात्यन्तमयुक्तस्य, किन्तु राजज्येष्ठपुत्रवद् ब्रह्मभावयोग्यस्य । तथाच न पूर्वोक्तो दोष । तदुक्त निबन्धे,

व्यापकत्वश्रुतिस्तस्य भगवत्त्वेन युज्यते ।
आनन्दांशाभिव्यक्तौ तु तत्र ब्रह्माण्डकोटय ॥
प्रतीयेरन् परिच्छेदो व्यापकत्व च तस्य तदिति ॥ ३० ॥

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥३१॥

जीवस्य ससारदशायामप्यानन्दांशस्य नात्यन्ताभाव । किन्तु पुंस्त्वादिवत् । यथा सेकादिसामर्थ्यलक्षण पुंस्त्व बाल्ये विद्यमानमेव यौवने प्रकटीभवति । तथाऽऽनन्दांशस्यापि ससारदशाया तिरोहितस्य ब्रह्मभावे सत्यभिव्यक्तियोग आविर्भाव इत्यर्थ ॥ ३१ ॥

ननु जीवस्य ससारावस्थाया सच्चित्प्राकट्यमेव । मोक्षे आनन्दांशस्यापि प्राकट्यमिति कथमेव वैरूप्य स्वी क्रियत इत्याशङ्क्याह ।

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो

वाऽन्यथा ॥ ३२ ॥

यदि संसारावस्थायामपि जीवस्यानन्दांशः प्रकट इत्युच्येत, तथा सत्यानन्दांशस्य नित्यमुपलब्धिः स्यात् । तथाच संसारावस्थाया असम्भवः स्यात् । अथ जीवस्य सर्वदैवानन्दांशस्यानुपलब्धिः स्वीक्रियेत, तथा सति मोक्षदशा न स्यात् । अथान्यथानुपपत्त्याऽन्यतरनियमः स्वीक्रियेत, जीवो निरानन्द एव, ब्रह्म त्वानन्दमयमिति । तथाच, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीतिश्रुतिविरोधः प्राप्नोति । अतः पूर्वोक्त एव प्रकारोऽङ्गीकर्तव्य इति सिद्धम् ॥ ३२ ॥

अतः परं साङ्ख्यानां मते कर्तृत्वं प्रकृतिगतमेवेति, तन्मतनिरासाय जीवगतकर्तृत्वव्यवस्थापनार्थमधिकरणान्तरमारभ्यते ।

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

कर्ता जीव एव । ज्योतिष्टोमादिविधायकशास्त्राणामर्थवत्त्वाच्च । अन्यथा ब्रह्मणः कर्मणामनुपयोगाज्जडस्याशक्यत्वात्कर्मविधयो व्यर्थाः स्युः ॥ ३३ ॥

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

यद्यत्कामयते तत्तद्भवतीति श्रुत्या जीवस्यैव गान्धर्वादिलोकेषु विहार उपदिष्टः । तथाच साधुकारी साधुर्भवतीति श्रुतौ कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः सामानाधिकरण्याज्जीव एव कर्ता सिद्ध्यति ॥ ३४ ॥

नन्विन्द्रियैः कर्मकरणदर्शनात्तेषामेव कर्तृत्वमस्त्वित्याशङ्क्याह ।

उपादानात् ॥ ३५ ॥

तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेतिश्रुत्युक्ताज्जीवेन सर्वप्राणानां विज्ञानोपादानाज्जीव एव कर्ता । इन्द्रियाणां तु करणत्वमेव । अतः स्वातन्त्र्याज्जीव एव कर्ता ॥ ३५ ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां नचेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३६ ॥

विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि चेतिश्रुतौ यागादिक्रियायां विज्ञानात्मकजीवस्यैव कर्तृत्वेन व्यपदेशात् तस्यैव कर्तृत्वमि-

त्यर्थः । माध्यमते तु कर्मणि बुद्ध्यादीनामेव कर्तृत्वं, भोगे तु जीवस्य । माध्यमताग्रहेण पूर्वोक्तव्यपदेशाङ्गीकारो नचेत्तर्हि, विज्ञानं यज्ञं तनुत इति श्रुतौ, विज्ञानेन विज्ञानमादायेतिश्रुतिवन्निर्देशस्य विपर्यय स्यात् । विज्ञानेन यज्ञं तनुत इति निर्देशः स्यादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

ननु जीवस्य कर्तृत्वं चेत्तर्हि स्वस्य हिताकरणादिदोषप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह ।

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

चक्षुषा यथेष्टमनिष्टं चोपलभते तथेन्द्रियैः कर्म कुर्वञ्जीव इष्टमनिष्टं वा प्राप्नोतीति न हिताकरणनियम इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

नन्वेवमपि जीवस्य क्रियायां स्वातन्त्र्यलक्षणं कर्तृत्वं चेत् स्वस्याहितं न कुर्यादित्याशङ्क्याह ।

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

जीवस्य शक्तेर्विपर्ययात् तथा सामर्थ्याभावान्न हितकरणनियम इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

शक्तिविपर्यये हेतुमाह ।

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥

जीवस्य क्रियाज्ञानशक्ती योगेन भवतः । समाधेरभावाच्छक्त्यभावः । चकारान्मन्त्रसामर्थ्याभावोऽपि सूचितः ॥ ३९ ॥

ननु कर्मकर्तृणां पाचकादीनां कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्भेदो दृश्यते तथात्रापि भविष्यतीत्यत आह ।

यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥

यथा तक्षा स्वयं रथं निर्माय तमारुह्य विहरति । परार्थनिर्माणे स्वयं तेन न विहरति च । तथा जीवोऽपि स्वार्थं परार्थं च करोति कारयति चेत्यर्थः । नच कर्तृत्वस्य दुःखरूपत्वाज्जीवे तन्नाङ्गीक्रियत इति वाच्यम् । पयःपानादिकर्तृत्वस्य सुखरूपस्य दृष्टत्वात् ॥ ४० ॥

तत्कर्तृत्वं जीवधर्मो वा, ब्रह्मधर्मो वेति सन्देहे निर्णयमाह ।

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

कर्तृत्वं ब्रह्मधर्म एव । पराद् ब्रह्मण एव तत्कर्तृत्वं जीवे समायाति । तस्य ब्रह्मांशत्वादैश्वर्यादिवत् । कुतः? तच्छ्रुतेः । यमधोनिनीषति, सर्वकर्ता सर्वभोक्ता सर्वनियन्तेति तस्यैव कर्तृत्वश्रुतेः । ब्रह्मणः सर्वरूपत्वान्न कश्चिद्दोषः शङ्क्यः ॥ ४१ ॥

ननु ब्रह्मणः सर्वकर्तृत्वे वैषम्यं नैर्घृण्यं च स्याज्जीवानां दुःखदातृत्वात्तदनुकूलकर्मकारणाच्चेत्याशङ्क्याह ।

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ४२ ॥

पूर्वपक्षव्यावर्तकस्तुशब्दः । भगवान् फलदाने जीवकृतप्रयत्नापेक्षः । अतो जीवस्य यादृशप्रयत्नाभिनिवेशं पश्यति तादृशं कर्म कारयतीति न भगवति दोषः । अन्यथा विहितप्रतिषिद्धयोर्वैयर्थ्यं स्यात् ॥ ४२ ॥

अधुना जीवस्य ब्रह्मसम्बन्धिरूपमाह ।

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथाचापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥

जीवो ब्रह्मणोंऽश एव । सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ति कपूयचरणा रमणीयचरणा इत्यादिनानाव्यपदेशात् । ननु ब्रह्मणो निरवयवत्वाज्जीवस्यांशत्वं न सम्भवतीति चेन्न । ब्रह्मणः स्वरूपे न लोकसिद्धं, किन्तु श्रुतिसिद्धमेव तत् । तथाच यथा श्रुतिर्वदति तत्स्वरूपं तथैवेति मन्तव्यं, न तु कुकल्पनाभिः प्रत्यवस्थातव्यम् । ननु जीवस्य ब्रह्मांशत्वे तत्सजातीयत्वमायाति । ब्रह्मदाशा ब्रह्मेमे कितवा उतेतिश्रुत्यन्तरे त्वेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानाद्दाशादीनां ब्रह्मत्वं प्रतीयते । तत्कार्यत्व एव समञ्जसं स्यादिति चेन्न । अन्यथा प्रकारान्तरेणापि शरीरत्वेन च प्रकारेणैके शाखिनो दाशकितवादित्वमधीयते । तथाचानन्दांशस्य तिरोहितत्वान्न जीवस्य ब्रह्मसाजात्यम् । चिद्रूपेण तु साजात्याङ्गीकारे इष्टापत्तिरिति भावः ॥ ४३ ॥

मन्त्रवर्णात् ॥ ४४ ॥

पुरुष एवेदं सर्वमित्युपक्रम्य, पादोऽस्य विश्वा भूतानीत्यनेन भूतानां जीवानां पादत्वं, पादेषु स्थितत्वेन वांशत्वमुक्तमिति तदेव जीवस्य स्वरूपमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

अपि स्मर्यते ॥ ४५ ॥

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन इति जीवस्यांशत्वं स्मर्यतेऽपीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

ननु जीवस्य ब्रह्मांशत्वे तद्दुःखेन ब्रह्मणोऽपि दुःखित्वं स्याद्, हस्तादिवेदनया शरीरस्येवेत्याशङ्क्याह ।

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६ ॥

परो भगवान् एवं जीवदुःखेन दुःखी न । प्रकाशादिवत् । नाग्नेर्हि तापो न हिमस्य तत्स्यादिति न्यायेन यथा प्रकाशादिरूपाणामग्न्यादीनामन्यस्य तापकत्वेऽपि स्वस्य न तापादि । तथा द्वैतबुद्ध्यंशस्य दुःखित्वेऽपि परस्य भगवतो दुःखित्वं नेत्यर्थः । यद्वा, यथा प्रकाशादिकं प्रकाश्यदोषेण न दुष्यति तथा ब्रह्माप्यंशदोषेण न दुष्यतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥

तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृतः, न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवाम्भसा, कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ मोक्षबन्धैः स युज्यते, एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य इत्यादिना सर्वेऽप्यृषयोंऽशिनो दुःखासम्बन्धमंशस्य च दुःखसम्बन्धं स्मरन्ति । चकारेण, तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति श्रुतिः परिगृहीता ॥ ४७ ॥

ननु जीवस्य भगवदंशत्वेन विधिविषयत्वाभावात् कर्मसम्बन्धोऽनुपपन्नः । किञ्चैकस्यैव जीवस्यानेकदेहसम्बन्धादयं शूद्रोऽयं पतिरियं स्त्रीति ज्ञानमशक्यम् । अतः कर्ममार्गीयनियमस्यासम्भवाज्जीवस्यापि दुःखित्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह ।

अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४८ ॥

अनुज्ञापरिहारौ विधिनिषेधौ जीवस्य देहसम्बन्धात् । यदा यो देहो गृहीतस्तत्सम्बन्धात् । ज्योतिरादिवत् । यथा शवाग्निश्चण्डालभाण्डस्थितं जलं तद्घटादिकं च परिह्रियते । उत्कृष्टं ज्योतिरादिकं च गृह्यते । एवं जीवोऽप्युत्कृष्टापकृष्टशरीरसम्बन्धाद्विधिनिषेधौ भजत इति नोक्तदोषः ॥ ४८ ॥

ननु शरीरस्यापि बाल्यकौमाराद्यवस्थाभेदेन भेदात् कर्मकाले ब्राह्मणत्वादि कथम् । उपनयनकालीनशरीरस्य तदानीमभावात् । नच जीवैक्यादिदमुपपन्नमिति वाच्यम् । देहान्तरेऽपि तस्यैव जीवस्य सत्त्वाच्चण्डालदेहेऽपि ब्राह्मणत्वं स्यादित्याशङ्क्याह ।

असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४९ ॥

बाल्यादिषु शरीराणां भेदेऽपि सन्ततेरैक्यादेकत्वं विवक्षितम् । जन्मान्तरे तु सन्ततेर्भेदान्न पूर्वोक्तो व्यतिकरः । अतो न कर्मणां साङ्कर्यमिति भावः ॥ ४९ ॥

ननु ब्रह्मणः सच्चिदानन्दमयत्वात्तदंशो जीवोऽपि तथा भवितुमर्हतीति कथं तस्य संसारित्वमत आह ।

आभास एव च ॥ ५० ॥

आनन्दांशतिरोधानाज्जीवो ब्रह्माभास इत्युच्यते । नत्वाभासोक्त्या तस्य मिथ्यात्वं बोध्यम् । व्यापकस्य सर्वत्र विद्यमानस्य च ब्रह्मणः प्रतिबिम्बासम्भवात् । अतोऽस्य संसारित्वमुपपन्नमिति भावः ॥ ५० ॥

ब्रह्मणो नियामकत्वप्रतिपादनाय नैयायिकाद्यभिमतं जीवरूपं निराकरोति ।

अदृष्टानियमात् ॥ ५१ ॥

नैयायिकादिभिर्हि, नानात्मानो व्यवस्थात इत्युक्त्या भोगव्यवस्थासिद्ध्यर्थं जीवनानात्वं स्वीकृतम्, अदृष्टस्य भोगनियामकत्वं च । स्वभोग्यवस्तूनां देशान्तरे उत्पत्त्यन्यथानुपपत्त्या जीवस्य व्यापकत्वं चोरीकृतम् । इदं सर्वथानुपपन्नम् । सर्वेषामेव व्यापकानां जीवानामनेकदेहसम्बन्धस्य सत्त्वादेतज्जीवस्येदमदृष्टमेतस्य नेति

नियमो न स्यात्। अतोऽदृष्टस्यानियमान्न तार्किकाद्यभिमतं जीवस्वरूपं युक्तमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

ननु मनःप्रभृतीनां करणानां नियामकत्वेनाङ्गीकारात्तेषां चेश्वरेच्छया नियतत्वाद् यदीयं यत्र मनस्तच्छरीरावच्छेदेन तदीयमदृष्टं तत्रोत्पद्यत इतिनियमान्नोक्तदोष इत्याशङ्क्याह ।

अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५२ ॥

अभिसन्ध्यादिषु ईश्वरेच्छामनःप्रभृतिषु नियामकत्वेनाङ्गीक्रियमाणेष्वप्येवं पूर्वोक्तदोषप्रसक्तिः । आत्मनां व्यापकत्वेन सर्वत्र सम्बन्धसम्भवादस्येदं मनोऽस्य नेतिनियमाभावादित्यर्थः । तदभिमतेश्वरनिराकरणं च, पत्युरसामञ्जस्यादिति सूत्रेण पूर्वं कृतमेव । अतो नेश्वरेच्छयापि नियमसिद्धिः ॥ ५२ ॥

नन्वात्मनो विभुत्वेऽपि तस्मिंस्तादृशः प्रदेशविशेषोऽस्ति येनाऽदृष्टनियमादिकं सम्भविष्यतीतिकल्पने नोक्तदोषापत्तिरित्याशङ्क्य परिहरति ।

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥

अन्यस्यात्मनोऽपि प्रदेशस्य तत्रान्तर्भावान्न प्रदेशकल्पनेनापि दोषपरिहारः सम्भवति । यद्वा तद्देहस्यैव देशान्तरगमने पूर्वदेशस्य त्यक्तत्वात् स प्रदेशोऽन्तर्भवेत्तिरोभवेदित्यर्थः । अतो नेदं मतं समीचीनमिति भावः ॥ ५३ ॥

इति श्रीब्रह्मसूत्रवृत्तौ मरीचिकाख्यायां द्वितीयाध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥ २ ॥ ३ ॥

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

पूर्वपादे जीवस्वरूपं विचार्य तच्छरीरवर्तिनां प्राणादीनां विचारार्थमग्रिमप्रकरण आरभ्यते ।

तथा प्राणः ॥ १ ॥

प्राणा इन्द्रियाणि । यथा जीव उत्क्रान्त्यादिधर्मवांस्तथा तेऽपि बोध्याः । इन्द्रियाणां प्रियत्वसूचनाय प्राणशब्द उक्तः । मनसो मुख्यत्वात्तदभिप्रायेण प्राण इत्येकवचनम् । जीवे आनन्दमात्रांशस्य तिरोभावो, जडेषु प्राणेन्द्रियेषु चिदंशस्यापि तिरोभावात् पृथक्तया तन्निरूपणं कृतम् । नच जीव इव प्राणेषु ब्रह्मव्यपदेशाभावान्न तेषु जीवधर्मातिदेशो युक्त इति शङ्क्यम् । ये प्राणं ब्रह्मोपासत इति श्रुतौ तत्रापि तद्व्यपदेशस्य सत्त्वात् ॥ १ ॥

नन्विन्द्रियाणामुत्क्रान्तिश्रुतिर्गौणी भविष्यतीत्याशङ्क्याह ।

गौण्यसम्भवात् ॥ २ ॥

इन्द्रियाणामुत्क्रमणश्रुतिर्गौणी न सम्भवति । एकस्या एव श्रुतेर्जीवे मुख्यत्वस्येन्द्रियेषु गौणत्वस्य चासम्भवात् ॥ २ ॥

तत्प्राक् श्रुतेश्च ॥ ३ ॥

सृष्टेः प्राक् पूर्वमपि प्राणादीनां स्थितिश्रुतेरपि तेषां नित्यत्वमित्यर्थः । श्रुतिश्च, असद्वा इदमग्र आसीत्, तदाहुरित्युपक्रम्य, प्राणा वा ऋषय इत्यादिका ज्ञेया । प्राणानां जडत्वेन जीवविचारापेक्षयाऽऽधिक्येनात्र विचारः क्रियते । न च प्राणानां पूर्वं सत्त्वे सदेव सौम्येदमग्र आसीदितिश्रुतिविरोधः स्यादिति वाच्यम् । असद्वा इदमग्र इति श्रुतौ प्राणानामुत्पत्तिरेव निषिध्यते, जीवस्येवोद्गमस्तु न निषिध्यते । अत उद्गमात् पूर्वावस्थानिरूपिका, सदेव सौम्येति श्रुतिरिति न विरोधावकाशः । चकारान्मोक्षे सम्पत्तिश्रुतिः परिगृहीता ॥३॥

तत्पूर्वकत्वाद् वाचः ॥ ४ ॥

मनः पूर्वरूपं वागुत्तररूपमितिश्रुतेर्वाचो मनःपूर्वकत्वाद् वेदात्मकवाचो यत्र नित्यत्वं तत्र तत्पूर्वरूपमनसो नित्यत्वं सुतरामेवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामतीति श्रुतौ सप्तानां चक्षुरादीनां गतिश्रवणाद् एकीभावश्रुतौ च सप्तानां गतिभिर्जीवगतेर्विशेषितत्वाज्जीवगत्या सप्तानां गतीनां विशेषितत्वाच्च तेषां जीवतुल्यत्वमित्यर्थः । चकारेण तत्तदुपाख्यानेषु चक्षुरादीन्द्रियाणां देवतात्वं संवादश्च परस्परमुक्तः स संगृहीतः । अतः सर्वथा जीवतुल्यत्वमेतेषु ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

केचित्त्विदं सूत्रमग्रिमसूत्रपूर्वपक्षनिरूपकं व्याचख्युः । तथाहि । ते प्राणाः किं त इत्यपेक्षायां सप्त प्राणाः प्रभवन्तीति, अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चाविति नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमीति दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादश इत्यादिश्रुतिष्वनेकविधसंख्यानां प्रतीतेः किं युक्तमितिसंशये सप्त प्राणा इत्यर्थः । कुतः? गतेः, सप्त इमे लोका इतिश्रुतौ सप्तानामेव गतिश्रवणाज्जीवस्योत्क्रमणसमये सप्तानामेव विशेषितत्वाच्च । अन्ये भेदास्त्वेतेषामेव वृत्तय इति प्राप्ते, उच्यते ।

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ६ ॥

पूर्वसूत्रस्य प्रथमोक्तरीत्या व्याख्याने तु पूर्वपक्ष उत्सूत्रं ज्ञेयः । तुः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । हस्तौ चादातव्यं च, उपस्थश्चानन्दयितव्यं च, पायुश्च विसर्जयितव्यं च, पादौ च गन्तव्यं चेति श्रुतौ हस्तादयश्चत्वार इन्द्रियत्वेन गणिताः । एवं च हस्तादीनां चक्षुरादितौल्ये स्थिते सति, अतो हेतोर्नैवं, सप्तैवेति न, किन्त्वेकादशैवेन्द्रियाणीति सिद्धम् ॥ ६ ॥

अणवश्च ॥ ७ ॥

सर्वे प्राणा अणुप्रमाणा ज्ञेयाः । गतिमत्त्वे सति नित्यत्वस्याऽणुत्वं विनाऽसिद्धेः ॥ ७ ॥

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥

श्रेष्ठो मुख्यप्राणः, सोऽपि नित्यगतिशीलोऽणुपरिमाणश्च ज्ञेयः ॥ ८ ॥

ननु यः प्राणः स वायुः, एष वायुः पञ्चविधः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समान इति श्रुतेः, सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्चेति साङ्ख्याकैश्च मुख्यप्राणो वायुरिन्द्रियाणां क्रिया वास्त्वित्याशङ्क्याह ।

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति श्रुतौ प्राणवाय्वोः पृथगुपदेशान्मुख्यः प्राणो, वायुः क्रिया वा न भवतीत्यर्थः ॥९॥

अथ मुख्यः प्राणः स्वाधीनः पराधीनो वेति संशये, सुप्तेषु वागादिषु प्राण एको मृत्युनाऽनाप्तः प्राणः संवर्ग इत्यादिश्रुत्या प्राणः स्वतन्त्र इति प्राप्ते, उच्यते ।

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ १० ॥

तुः पूर्वोक्तशङ्कानिरासार्थः । चक्षुरादिवत् प्राणोऽप्यस्वतन्त्रः मुख्यतया भगवदधीनः । व्यवहारे तु जीवाधीनः । कुतः ? चक्षुरादिभिः सह शासनात् । अतः प्राणः पराधीनो, न स्वतन्त्रः ॥ १० ॥

ननु प्राणस्य जीवकरणत्वे व्यापारोऽपेक्षितः । तत्र वृत्तयस्त्वेकादशैव । एकादशामी मनसो हि वृत्तय इति वाक्यात् । अतोऽस्य व्यापारान्तरमपेक्षितमित्याशङ्क्याह ।

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ ११ ॥

प्राणस्याकरणत्वान्न पूर्वोक्तो दोषः शङ्क्यः, करणस्यैव व्यापारवत्त्वनियमात् । अन्यस्योपकारकस्य तु कार्यमात्रमपेक्षितम् । तथाहि श्रुतिरेव शरीरस्थितिलक्षणं कार्यं प्राणस्य दर्शयति, तस्मिन्नुत्क्रामस्यथेतर इत्यादिना । अतो व्यापाराभावेऽपि स्वरूपस्थितिमात्रेण तस्योपकारित्वं सिद्धम् ॥ ११ ॥

ननु व्यापारं विनोपकारित्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह ।

पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥

अहमेवैतत्पञ्चधात्मानं विभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामीति श्रुतौ प्राणस्य पञ्चवृत्तिश्रवणान्मनोवच्चायं व्यपदिश्यते । यथा मनसः स्वरूपत एव द्वारभेदेनैकादश वृत्तय एवमेव प्राणस्यापि पञ्चधात्मानं विभज्य कार्यकरणं व्यपदिश्यते । अतो न पूर्वोक्तो दोषः ॥१२॥

अणुश्च ॥ १३ ॥

आसन्यप्राणोऽणुः । प्राणानामुक्तमप्यणुत्वं पञ्चधात्मानं विभज्येतिवचनान्मुख्यप्राणे सन्दिग्धमतः पुनरुच्यते । चकारात्पूर्वोक्तधर्माणां समुच्चयः ॥ १३ ॥

अथ वागादीन्द्रियाणां देवताधिष्ठानयुक्तानां वदनादिकार्ये प्रवृत्तिरुत जीवाधिष्ठानभगवत्प्रेरणयोः सत्त्वात् स्वत एवेति संशये विशेषकार्यान्तरस्यादर्शनान्न देवतान्तरापेक्षेति प्राप्ते, उच्यते ।

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १४ ॥

तुः पक्षव्यावर्तकः । वागादीन्द्रियाणां ज्योतिरादि अग्न्यादिकमधिष्ठानमङ्गीकर्तव्यम् । अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदिति श्रुतौ तदामननात् कथनादित्यर्थः ॥ १४ ॥

अथ यदग्न्यादीनां वागाद्यधिष्ठातृत्वमुक्तं तत्स्वत एवोतान्यसहितानां वेति संशये केवलाग्न्याद्यधिष्ठानेनैव कार्यसिद्धेस्तस्यापि नियामकान्तरकल्पनेऽनवस्थाप्रसक्तेस्तेषां स्वतोऽकिञ्चित्करत्वे देवतात्वव्याघाताच्च स्वत एव नियामकत्वमिति प्राप्ते, उच्यते ।

प्राणवता शब्दात् ॥ १५ ॥

वागादिकं प्राणवता अग्न्यादिनाऽधिष्ठितमङ्गीकर्तव्यम् । सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यत इत्यादिशब्दात् । अत्र परेणापहतपाप्मना प्राणेन युक्तोऽग्निर्दीप्यत इत्युक्त्या दीप्यमानस्यैवाधिष्ठातृत्वात् प्राणसहितस्याग्नेरधिष्ठातृत्वमुक्तं, न तु केवलस्येत्यर्थः ॥१५॥

ननु प्राणसहितस्याधिष्ठातृत्वे सर्वदाऽधिष्ठातृत्व न स्यादत आह ।

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥

अग्न्यादीनां प्राणसम्बन्धस्य नित्यत्वात् सर्वदैवाधिष्ठातृत्व-

मित्यर्थः । चकारात् प्राणस्यापि नित्यत्वं पूर्वमुक्तं सूचितम् ॥ १६ ॥

अथेन्द्रियाणां प्राणाधीनव्यापारत्वात् प्राणशब्दवाच्यत्वाच्च प्राणस्यैव वृत्तिरूपाणीन्द्रियाणि तत्त्वान्तराणि वेति संशये लाघवात् प्राणवृत्तिरूपाण्येवेति प्राप्ते, उच्यते ।

तदिन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥

तानीन्द्रियाणि तत्त्वान्तराण्येव । कुतः ? तद्व्यपदेशात् । एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेतीन्द्रियशब्देन व्यपदेशात् । अतः क्वचित् प्राणशब्दवाच्यत्वेऽपि तेषां नैकत्वम् । ननु तर्हि भेदव्यपदेशादासन्योऽपि तत्त्वान्तरं स्यादत आह । अन्यत्रेति । श्रेष्ठान्मुख्यप्राणादन्यत्र भेदः । मुख्यप्राणे तु तत्त्वान्तरत्वं नास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥

यत्रापीन्द्रियेषु प्राणशब्दः प्रयुक्तः, तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति, प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीत्यादौ तत्रापि भेदेन श्रुतेर्नैकत्वमित्यर्थः ॥ १८ ॥

वैलक्षण्याच्च ॥ १९ ॥

प्राणस्येन्द्रियाणां च वैलक्षण्यादपि नैकत्वम् । वागादिषु सुप्तेषु प्राणस्य जागरणं सर्वेन्द्रियाणां स्वामित्वं चेत्याद्यनेकविधं वैलक्षण्यं ज्ञेयम् ॥ १९ ॥

इदानीं भूतभौतिकानां सृष्टिः परब्रह्मण एवेति निर्णीय नामरूपव्याकरणमपि तत एवेति निर्णयार्थमधिकरणान्तरमारभ्यते । तत्र घटादिपदार्थानां नामरूपनिर्माण जीवादेवोत ब्रह्मण इति संशये लोके घटादिपदार्थानां नामरूपनिर्माणस्य कुलालादिभ्यो दर्शनादलौकिकेऽपि स्थावरजङ्गमे मयूरादिसंज्ञा मूर्तिश्च हिरण्यगर्भात्मकजीवादेव भविष्यतीति प्राप्ते, उच्यते ।

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २० ॥

पूर्वपक्षव्यावर्तकस्तुशब्दः । पदार्थानां संज्ञामूर्त्योः क्लृप्तिर्नामरूपयोर्निर्माणं, तत् त्रिवृत्कुर्वत एव, यस्त्रिवृत् करोति तस्मादेव ।

कुतः ? उपदेशात् । सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकं करवाणीति श्रुतौ नामरूपव्याकरणत्रिवृत्करणयोः समानकर्तृकत्वेनोपदेशात्। त्रिवृत्कर्ता तु परमेश्वर एव । जीवस्य देहसम्बन्धानन्तरमेव कर्तृत्वात् त्रिवृत्करणेऽसामर्थ्यात् । अतो नामरूपव्याकरणमपि तत्कर्तृकमेवेति सिद्धम् ॥ २० ॥

अथान्नमशितं त्रेधा विधीयत इत्यादिश्रुतेर्वाक्प्राणमनांसि भौतिकानि, उत, एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति श्रुतेः स्वतन्त्राणीति संशये, पूर्वपक्षमाह ।

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥

पुरीषमांसादिकं भौमं तेजोऽन्नप्रकृतिकं ज्ञेयम् । तत्र हेतुः यथाशब्दम् । अन्नमशितमित्यादिश्रुत्या निःसन्दिग्धं प्रतिपादनात् । ततः किमत आह । इतरयोश्च । इतरयोर्मनःप्राणयोरपि यथाशब्दं भौतिकत्वं ज्ञेयम् । एतस्माज्जायते प्राण इत्युद्गमश्रुतिस्तु तेषां स्तुतिपरा । पूर्वोक्तोपपादकश्रुतिबाधात्। अतो भौतिकान्येव मन आदीनीत्येवं प्राप्ते ॥ २१ ॥

उच्यते ।

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥

मनआदि अन्नादिभिर्विशेष्यते कार्यक्षमं क्रियत इति । अतो वैशेष्यादेव हेतोर्मनःप्रभृतिष्वन्नमयत्वादिवादः । ननु कथं ज्ञायते, वैशेष्याद् गौणोऽयं वाद इति । अत्रोच्यते । अथात्मनोऽन्नाद्यमागायदिति श्रुतौ प्राणः सर्वस्यान्नस्यात्ता निर्दिष्टः । स कथं तत्परिणामकार्यमिति वक्तुं युक्तम्। सृष्टौ प्रथमतो निर्दिष्टा वागादयोऽपि तत्रान्नभोगार्थमनुप्रविष्टाः । अतो मनःप्रभृतीनां न भौतिकत्वं, किन्तु तत्त्वान्तराण्येवैतानीति सिद्धम्। तद्वादपदवीप्साऽध्यायसमाप्तिबोधनार्था ॥ २२ ॥

इति श्रीब्रह्मसूत्रवृत्तौ मरीचिकाख्यायां द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः । समाप्तश्चायं द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

तृतीयेऽध्याये साधनानां विचार्यमाणत्वात् साधनेष्वन्तरङ्गत्वात् प्रथममधिकारिणः पञ्चाग्निप्रक्रमेण जन्म विचार्यते । तत्र ब्रह्मज्ञानौपयिकशरीरान्तरनिष्पत्तयेऽस्माच्छरीरात् केवल एव जीवो निर्गच्छति, संस्कृतभूतसहितो वेति संशयः । तत्रालौकिकेऽर्थे श्रुत्यनुसरणस्योचितत्वात्, तत्र ते देवाः श्रद्धां जुह्वतीति वाक्ये श्रद्धारूपायामेव होमश्रवणात् केवल एव गच्छतीति प्राप्ते, उच्यते ।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

तस्य ब्रह्मज्ञानलक्षणस्य फलस्य अन्तरे या प्रतिपत्तिस्तस्यां साधनीयायां, ब्रह्मज्ञानौपयिकजन्मार्थमिति यावत्, संस्कृतैर्भूतैः सम्परिष्वक्तः सहितो रंहति गच्छति । कुतः ? प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति प्रश्नः । असौ वाव लोक इति निरूपणम् । प्रश्नेऽपां पुरुषत्वेन कथनाद् उत्तरे चाहुतिफलत्वेन कथनात् तेषां च पाञ्चभौतिकत्वादागन्तुकभूतानां फलत्वासम्भवात् संस्कृतभूतसहितो गच्छतीति सिद्धम् ॥ १ ॥

ननु संस्कृतपञ्चभूतैः सह गमने प्रश्नोत्तरयोरपामेव ग्रहणे कुत इत्याशङ्क्याह ।

त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

तुशब्दोऽद्भिरेव सहित इतिशङ्कापाकरणार्थः । अपां ग्रहणम् ॥ २ ॥

लौकिकयुक्त्याऽप्यपामेव ग्रहणं युक्तमित्याह ।

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

तमुत्क्रामन्तमिति श्रुत्या प्राणस्य गतेरुक्तत्वाद्, आपोमयाः प्राणा इत्यपां प्राणपोषकत्वश्रवणात् प्राणो गच्छन् स्वाप्यायकं गृहीत्वा गच्छतीति युक्तमपां ग्रहणम् ॥ ३ ॥

ननु प्राणस्य जीवसङ्गे गमनं नोपपद्यते, यत्रास्य पुरुषस्येति श्रुत्या वाक्प्राणादीनामग्निवायुभावश्रवणादित्याशङ्क्य समाधत्ते ।

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

अग्निवायुभावबोधकश्रुतेर्मुक्तविषयत्वाद् उत्क्रमणश्रुतेरमुक्तविषयत्वेन भाक्तत्वाद् गौणत्वादित्यर्थः । अतोऽग्न्यादिभावावेदकश्रुत्योत्क्रमणश्रुतेरबाध इति ॥ ४ ॥

ननु देवाः श्रद्धां जुह्वतीति प्रथमाहुतिबोधकश्रुतावपामश्रवणात् कथं ताभिः परिष्वक्तो गच्छतीत्याशङ्क्य परिहरति ।

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

ता एव आपः श्रद्धाशब्देनोच्यन्ते । हि युक्तम् । श्रद्धा वा आप इति श्रुतेः । किमुपचारेण ? नेत्याह । उपपत्तेः । उपक्रमोपसंहारयोरपां श्रवणान्मध्ये श्रुतः श्रद्धाशब्दोऽपि तत्परत्व एवोपपद्यते । निष्कामकर्तुः संस्कारार्थं भूतानामेव श्रद्धाविषयत्वाच्छ्रद्धापदप्रयोगः । तस्माद् भूतैः सम्परिष्वक्तो रंहतीति सिद्धम् ॥ ५ ॥

अथ सर्वे जीवाः सम्परिष्वक्ता रंहन्त्युत ज्ञानाधिकारिण एवेति विचार्यते । तत्र पञ्चाहुतिनिरूपणे नाधिकारिणः श्रुताः । अतो विशेषाश्रवणात् सर्वेषामेव पञ्चाहुतिप्रकारेण जन्मेत्याशङ्क्य परिहरति ।

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

न । इष्टादिकारिणो हि धूमादिमार्गेण गच्छन्तः प्रथमं सोमभावं प्राप्नुवन्तीत्युक्तम् । सोऽत्रापि प्रथम सोमभाव उच्यते । अतः श्रुतिसाम्यादपीष्टादिकारिणः सम्परिष्वक्ता गच्छन्तीति सिद्धम् ॥६॥

ननु, तं देवा भक्षयन्तीति श्रुतौ तेषां सोमभावे भक्षणोक्तेः पञ्चाहुत्यभाव इत्युक्तमाशङ्क्य परिहरति ।

भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात् तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥

वाशब्देन शङ्का निराक्रियते । तेषां भक्षणं भाक्तं गौणम् । कुतः ? अनात्मवित्त्वात् । अन्नभावे सति मुख्यं भक्षणं भवेत् । स तु

सर्वभक्षणश्रुतेरात्मविद् एव सम्भवति, नत्वन्यस्य । तथाहि श्रुतिरेव शब्दस्य गौणभावं दर्शयति । न स वेद यथा पशुरित्यत्र यथा पशुशब्दः पोषकपर एवमत्र भक्षणं भोग्यभावपरम् । देवास्तं स्वसेवां कारयन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

सफलां प्रथमाहुतिं विचार्य द्वितीयाहुतिं विचारयितुमधिकरणान्तमारभ्यते । तत्र सोमलोके कर्मफलं भुङ्क्त इति निश्चितं, किं सर्वफलं भुक्त्वा वृष्टिर्भवत्युत सदाचारार्थं सानुशय इति संशयः । तत्र सावशेषफलभोगे प्रमाणाभावादुत्तमशरीरादेव सदाचारसिद्धेर्निरनुशय एवावरोहतीति प्राप्ते, उच्यते ।

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥

कृतस्य सोमभावस्यात्यये नाशे सति, अनुशयवान् अवान्तरफलसाधकसुकृतफललेशसहितो वृष्टिभावं प्राप्नोति । कुतः? दृष्टस्मृतिभ्याम् । दृष्टं हि भोगसाधकमूलधननाशेऽपि तादृशवस्त्रोपकरणादिसहित एव तत्स्थानादपगच्छति । तथाऽत्रापि सानुशयोऽवरोहति । स्मृतिश्च, यद्यत्र नः स्वर्गसुखावशेषितमित्यादि । तर्हि नाद्भिः परिष्वक्तः स्यादित्याशङ्क्याह । यथेत, यथागतम् । अन्यथा प्रश्नोत्तरयोर्बाधः स्यात् । तर्ह्यवान्तरफलसाधकसहितः स्यादत आह । अनेवं च । अनुशयलेपसहितो भिन्नप्रकाराद्भिः परिष्वक्तः । चकाराद् वैराग्यसहितोऽवरोहतीति सिद्धम् ॥ ८ ॥

ननु, तद्य इह रमणीयचरणा इत्यादिश्रुतेस्तस्य रमणीयचरणादेव सम्यग्जन्मसिद्धेः किमनुशयसहभावेनेत्याशङ्क्य परिहरति ।

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ ९ ॥

चरणश्रुतौ या योनिरुक्ता सोपलक्षणार्था, अनेन पूर्वजन्मनि समीचीनं कृतमिति ज्ञापिका । नत्वग्रिमजन्मनि समीचीनकरणे नियामिका । अतोऽनुशयोऽपेक्ष्यते ज्ञानार्थमिति कार्ष्णाजिनिमतम् । वस्तुतस्तु चरणश्रुतेः प्रकरणान्तरीयत्वात् तदनुरोधेन पञ्चाग्निविद्यायामाशङ्कानुदयात् समाधानवैयर्थ्यं नाम्ना सूच्यते ॥ ९ ॥

ननु चरणश्रुतेर्भोगान्तरेऽपि पूर्वजन्मकृतकर्मज्ञापने प्रयोजनाऽभावाद् वैयर्थ्यापत्तिभिया विधायकत्वं वाच्यम् । तत एवाग्रिमदेहे रमणीयत्वप्राप्तेर्नानुशयोऽपेक्ष्यते इत्याशङ्क्य परिहरति ।

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

धूमादिमार्गस्य तच्छ्रुत्यपेक्षत्वात् काम्यकर्मिणः सुकृतफलभोगानन्तरं न्यायतो दुष्कृतभोगस्योपस्थितत्वादसमीचीनयोनिप्राप्तिर्भवत्विति लोकन्यायं बाधित्वा रमणीयं जन्म बोध्यते । अतः सार्थकत्वान्नानुशयाभावबोधिका श्रुतिः ॥ १० ॥

मतान्तरेणानुशयपदार्थमाह ।

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥ ११ ॥

विहितनिषिद्धकर्मणी अनुशय इति बादरिराचार्यो मन्यते । स्वमते तु फलांश एवानुशयः ॥ ११ ॥

ननु, ये वैके चास्माल्लोकात् प्रयान्तीति श्रुतौ सर्वपदादिष्टादिकारिव्यतिरिक्तानामपि सोमभावप्राप्तिः श्रूयते । तस्मात् सर्वेषामपि सोमभावानन्तरं जन्मेति शङ्कते ।

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

परिहरति ॥ १२ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥

तुशब्दः शङ्कामपनुदति । इतरेषां विहितव्यतिरिक्तकर्तॄणां संयमने यमसन्निधाने सुखं दुःखं वानुभूय, आरोहावरोहौ विशेषानुभवार्थमारोहोऽनुभूयावरोहः । कुतः ? तद्गतिदर्शनात् । वैवस्वते विविच्यन्त इति श्रुतौ तेषां विलक्षणगतेर्दर्शनात् ॥ १३ ॥

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

व्यासादयोऽपि, यमेन पृष्टस्तत्राहमित्यादिना यमगतिं स्मरन्ति । यमपालोकप्रसिद्धिः ॥ १४ ॥

अपि सप्त ॥ १५ ॥

पापभोगार्थं यमलोकगमनमवश्यमङ्गीकर्तव्यम् । यतो नरकास्तत्र सप्त सन्ति रौरवादयः ॥ १५ ॥

ननु नरकेषु चित्रगुप्तादयो यमाद्भिन्ना एवाधिकारिणः श्रूयन्ते । तेषां स्वातन्त्र्ये पक्षान्तर स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते ।

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥

चित्रगुप्तादीनां यमायत्तत्वात् तत्रापि नरकेष्वपि तस्यैव यमस्यैव व्यापारान्न पक्षान्तरप्राप्तिलक्षणा विरोध इत्यर्थः ॥ १६ ॥

ननु पञ्चाग्निविद्यानिरूपणे, अर्चिरादिमार्गनिरूपणे च गत्यन्तरस्यानुक्तत्वान्न यमगतिरस्तीत्याशङ्क्याह ।

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

तुशब्दः पक्षव्यावर्तकः । विद्यया देवयानं कर्मणा सोमभाव इति श्रुत्या तत्र तयोरेव प्रकृतत्वात् कारणत्वेन कथनान्न यममार्ग उक्तः । नैतावता तस्य बाधः । श्रुत्यन्तरसिद्धत्वात् ॥ १७ ॥

ननु, जायस्वेत्यादिश्रुत्या यस्तृतीयः प्रवाहमार्ग उक्तस्तत्रैव यममार्गः कुतो न निविशत इत्याशङ्क्याह ।

न तृतीयेऽतथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

तृतीये प्रवाहमार्गे तथा यमलोकवत् सुखदुःखोपलब्ध्यभावान्न तस्मिन्नन्तर्भाव इत्यर्थः । कीटः पतङ्गो यदि दन्दशूक इति श्रुत्या तत्तद्योनौ निर्वृतेर्विद्यमानत्वात् तथा दुःखोपभोगाभावात्, तच्छारीरदुःखस्यापि सत्त्वात् तथा सुखोपभोगाभावाच्च ॥ १८ ॥

स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ १९ ॥

मूर्च्छादिषु यमलोकगमनसम्भाषणादिकं लोकेऽपि स्मर्यते इति ॥ १९ ॥

साधकान्तरम् ।

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

यमपुरुषाणामजामिलप्रभृतिभिर्दर्शनात् । चकारात् तेषां वाक्यादिश्रवणादपि यममार्गे न विवदितव्यम् ॥ २० ॥

ननु तृतीयाहुतौ वृष्टेरन्नमिति श्रुतम् । तत्, लोके बीजं विना केवलवृष्टेरन्नानुपलब्धेर्बाधितमित्याशङ्क्याह ।

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥

संशोकजस्य, तस्माद् यत्र क्व च शोचति स्वेदते वा पुरुषस्तेजस एव तद्ध्यापो जायन्त इति श्रुतेः कारणभूतजलस्य तृतीयशब्दावरोधः, तृतीयाहुतौ शब्देन वृष्टिशब्देनावरोधो ग्रहणम् । तस्माद्यत्र क्व च वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवतीति श्रुतेर्दैवहोमात् कारणशक्तियुक्ताभ्योऽद्भ्यो बीजान्तरनिरपेक्षाभ्योऽन्नं भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु समानधूममार्गश्रुतौ तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वा अथैतमेवमध्वानं पुनर्निवर्तन्त इत्युक्तेः, यथेतमिति वायुर्भूत्वा धूमो भवतीत्यादि, आकाशाच्चन्द्रमसमित्युक्तत्वात् कार्यरूपवाय्वादिसहभावेन कार्यरूपवृष्टिभावः प्रतीयते, न कारणरूप इत्याशङ्क्य परिहरति ।

साऽऽभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २२ ॥

सा वाय्वादिरूपापत्तिराभाव्यापत्तिरेव वाय्वादिवद्भासमानमेव, न तु मुख्यं वाय्वादित्वम् । कुतः ? उपपत्तेः । गौणत्वेनान्यस्यान्यभावबोधकस्य वायुर्भूत्वेत्यस्य तथैवोपपत्तेः । तस्मान्न कार्यरूपवृष्ट्यादिभावः ॥ २२ ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

वृष्टेरन्नरूपता च नातिचिरेण । कुतः ? विशेषात् । अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरमिति श्रुत्याऽन्नभावापन्नस्यैव विलम्बश्रवणाद् व-

दुकालस्थितौ हि कार्यरूपवृष्टित्वम् ॥ २३ ॥

ननु, संसर्गजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नर इत्युक्तेरस्याधिकारिणोऽन्तत्वासम्भव इत्याशङ्क्याह ।

अन्याधिष्ठितेऽपूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

अन्यैर्जीवैरधिष्ठिते व्रीह्यादावपूर्ववत्तद्भावापत्तिः । अतिथिवत् । कुतः ? अभिलापात् । व्रीहियवा ओषधिवनस्पतय इत्यादिना जगति स्थितव्रीह्यादिभावस्यैवाभिलापात् । अतोऽन्यजीवाधिष्ठितव्रीह्यादौ सम्बन्धमात्रान्नोक्तदोष इति भावः ॥ २४ ॥

नन्वन्याधिष्ठानेऽङ्गीक्रियमाणेऽधिष्ठातृजीवानामशुद्धत्वादन्नस्याशुद्धत्वे तेन योग्यदेहानुपपत्तिरित्याशङ्क्य परिहरति ।

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

न, शब्दात् । देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुते रेतः सम्भवतीति श्रुतेर्देवहोमात्मकसंस्कारेणैवान्नस्य शुद्धत्वान्नोक्तदोष इत्यर्थः ॥२५॥

ननु पुरुषभक्षणमात्रादेव नान्नस्य रेतोभावो दृश्यते । बाल्यकौमारवार्द्धकेषु व्यभिचारात् । अतः श्रुतस्य पुरुषं देवैरन्नहोमाद्रेतोभावस्यानुपपत्तिरित्याशङ्क्य समाधत्ते ।

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥

अत्र श्रुतौ पुरुषशब्देन मन्त्रवद्रेतःसेचनसमर्थ उच्यते । तद्योगोऽत्र विवक्षितः । कथं ज्ञायते, तत्राह । अथ । आनन्तर्यात् । पूर्वत्र देवैर्होमे कृते फलस्य जातत्वात् कथं चतुर्थ्याहुतिरफला स्यात् ॥ २६ ॥

फलं निरूपयति । तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवतीति श्रुतम् । तत्र योनावन्तःस्थितमेव फलं बहिर्निर्गतं वेति संशयः । तत्र गर्भशब्दस्यान्तःस्थितवाचकत्वाच्छरीरपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गः । ततश्च गर्भस्यैवाहुतिफलत्वेन कथनात् षण्मासानन्तरं गर्भे ज्ञानसम्भवात् तादृशस्याधिकारिणो गुरूपसत्त्यादिकमपि न कर्तव्यमिति भाति, उच्यते ।